

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ԵՎ
ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1915-1918 ԹԹ.)**

Սեդա Պարսամյան

Հոդվածում ներկայացվում է 1915-1918 թվականներին հայկական մշակութային արժեքների յուրացման և ոչնչացման երիտթուրքական քաղաքականությունը՝ որպես ցեղասպանական ծրագրի բաղկացուցիչ մաս՝ հետևյալ դիտարկումներով.

- ա) Ցույց է տրվում մինչև ցեղասպանությունը հայկական ազգապատկան կալվածքների հետագա յուրացմանն ուղղված մեխանիզմների մշակումը կառավարության կողմից: Նման կանխամտածված քայլ ենք դիտարկել օրինակ հայկական եկեղեցական կալվածքներն անժառանգ ճանաչելուն ուղղված երիտթուրքական հետևողական քաղաքականությունը:
- բ) Ներկայացված են ցեղասպանության ընթացքում հայերի մասնավոր և ազգային ունեցվածքի յուրացմանը միտված կառավարության որոշումները, ապա և դրանց հետևողական գործադրումը:
- գ) Ուսումնասիրված է հայկական մշակութային արժեքների յուրացման և ոչնչացման գործում հասարակության լայն զանգվածների ներգրավվածության ու գործառույթների հարցը:

Բանալի քառեր. մշակութային արժեք, ազգային հարստություն, երիտթուրքական կառավարություն, կառավարական որոշումներ, ոչնչացում, բռնագրավում, յուրացում, պետական քաղաքականություն, ցեղասպանություն, դիտավորություն:

1890-ականներից Օսմանյան կայսրությունում հայկական մշակութային արժեքների՝ յուրացման և ոչնչացման համատարած քաղաքականությունն առավել համակարգված և հետևողական բնույթ կրեց երիտթուրքերի կառավարման տարիներին: Եթե նախկինում կոտորածներն ու դրանց ընթացքում իրագործված ոչնչացումներն ու ավերածությունները «պատժիչ» գործողությունների նպատակ ունեին՝ միաժամանակ ձգտելով շեղել հայ ժողովրդին ազգային զարթոնքի ուղուց, ապա այժմ նպատակը հայերի բնաջնջումն ու նրանց հետ կապված յուրաքանչյուր հետքի ոչնչացումն

1 Մշակութային արժեք հասկացությունը կիրառելիս առաջնորդվել ենք իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինի առաջարկած մշակույթի սահմանմամբ՝ որպես ցեղասպանության բաղադրիչ: Նա մշակութային արժեքների ոչնչացման կամ մշակութային ցեղասպանության (*Cultural Genocide*) գործընթաց ներառեց խմբի ազգային ավանդույթների, լեզվի արգելքը, հուշարձանների, արխիվների, գրադարանների ոչնչացումը, ինչպես նաև խմբի մշակույթն ու արվեստը կտրղ մարդկանց բնաջնջումը: Չնայած քննարկումներին՝ մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող և դատապարտող սահմանումները չներառվեցին ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի վերջնական տեքստ: Սակայն ժամանակակից միջազգային իրավունքում այդ դրույթները հաստատագրվեցին որպես միջազգային իրավական պարտավորություններ՝ մշակութային ժառանգության պահպանման ու դրանց ոչնչացման համար պատասխանատվության ենթարկելու համար: Մանրամասն տե՛ս Պարսամյան Ս., «Մշակութային ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի համատեքստում. տեսական հիմնադրույթներ», *Ցեղասպանագիտական հանդես*, 2(2), 2014, էջ 164-175:

էր: Երիտթուրքական վարչակարգը հարձակում գործեց սոցիալական այն բնութագրիչների վրա, այն է՝ ազգ, մշակույթ, լեզու, որոնք, իրենց խորին համոզմամբ, լուրջ վտանգ էին ներկայացնում օսմանյան ինքնիշխանությանը, միասնությանն ու առավելապես միատարրությանը:

Երիտթուրքական իշխանությունների կողմից հայերի բնաջնջմանը վերաբերող՝ առ այսօր հայտնի փաստաթղթերի կամ որոշումների ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս պնդելու, որ հայերի մշակութային ցեղասպանությունը կամ հայկական հետքի ոչնչացումը, թեև ոչ այնքան առաջնային խնդիր, ինչպես ֆիզիկական բնաջնջումը, եղել է երիտթուրքերի ցեղասպանական ծրագրի բաղկացուցիչ մաս: Ստորև բերված փաստարկներն ուղղակի և անուղղակի վկայում են երիտթուրքական կառավարության կողմից հայկական մշակութային արժեքների կամ հայկականություն հիշեցնող բոլոր հետքերի ոչնչացման կանխամտածվածությունն ու դիտավորությունը:

Մեր կարծիքով, երիտթուրքական կառավարությունը կայսրության հայերի բնաջնջումը ծրագրել էր դեռ մինչև Առաջին աշխարհամարտը²: Կայսրության Ներքին գործերի նախարարության հանձնարարությամբ 1912-1913 թթ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից կազմվել և Թուրքիայի արդարադատության ու դավանանքների նախարարությանն է ներկայացվել պաշտոնական ցուցակագրություն՝ կայսրության տարածքում գործող հայկական եկեղեցիների և վանքերի թվաքանակի, գտնվելու վայրի վերաբերյալ և այլ մանրամասներ³: Մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս պնդելու, որ հայկական վանքերի ու եկեղեցիների նկատմամբ ոչ օսմանյան սուլթանների և ոչ էլ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից նախկինում երբեք նման հետաքրքրություն չի ցուցաբերվել, և ոչ Հայոց պատրիարքարանի և ոչ էլ առաջնորդարանների կողմից նախկինում նման ցուցակներ չեն ուղարկվել կառավարական մարմիններին: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ երիտթուրքական կառավարության ցուցաբերած նման հետաքրքրությունն Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին որոշակի նպատակ է հետապնդել:

Որպեսզի ապացուցենք վերոնշյալը, փորձենք հերքել երիտթուրքական կառավարության ցուցաբերած նման հետաքրքրության հնարավոր բացատրությունը՝ դիտար-

2 Այս հարցի վերաբերյալ ցեղասպանագիտության մեջ գոյություն ունի երկու հակադիր տեսակետ. մի խումբ ցեղասպանագետների պնդմամբ՝ Հայոց ցեղասպանությունը կանխորոշված, շարունակական գործընթացի հետևանք էր (այս տեսակետի գլխավոր պաշտպանը Վահագն Դադըյանն է): Գիտնականների մյուս խումբը, չբացառելով Հայոց ցեղասպանության՝ շարունակականությամբ բացատրվող փաստերը, շրջանառում է՝ վերջինիս չկանխորոշված, նախապես չծրագրված լինելու տեսակետը՝ պնդելով, որ այն ավելի շուտ կործանման եզրին կանգնած կայսրության նախաձեռնած դիպվածային իրադարձություն էր (այս տեսակետի գլխավոր պաշտպանը Ռոնալդ Սյունին է): Գիտական բանավեճի մասին մանրամասն տե՛ս Akçam T., *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2012, pp. 126-129. Հայոց ցեղասպանության՝ երկարատև, շարունակական գործընթաց լինելու հիմնավորումները տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., *Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.)*, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2009:

3 Սաֆրաստյան Ա. Խ., «Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի Արդարադատության և Դավանանքների մինիստրությանը ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.)», *Էջմիածին*, 1965, Ա (յոնուար), էջ 40-42:

կելով լոկ վերջինիս կողմից իրականացվող ժողովրդագրական քաղաքականության համատեքստում: 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմներում Թուրքիայի կրած ծանր կորուստներից հետո Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի համար ազգային անվտանգության խնդիր դարձավ Անատոլիայի ազգային-կրոնական միատարրացումը, որը դրվեց բնակեցման ու վերաբնակեցման քաղաքականության հիմքում: Այս քաղաքականությունն իրագործելու համար ամենից առաջ հարկավոր էր վերաձևել օսմանյան բյուրոկրատիան, ստույգ տվյալներ ձեռք բերել Անատոլիայի ազգային-կրոնական համայնքների՝ ինչպես բնակչության, այնպես էլ գույքի վերաբերյալ: Առանձնահատուկ տեղ է հատկացվել շարժական ու անշարժ գույքին: Նահանգներ ուղարկված հույժ գաղտնի հեռագրերում Ներքին գործերի նախարարությունը տեղական պաշտոնյաներին հրահանգում էր «խիստ գաղտնի կերպով» ցուցակներ լրացնել քրիստոնյաների հարստության, կրթության, հասարակական կարգավիճակի և իրենց համայնքների նշանավոր ու ազդեցիկ անդամների մասին և ուղարկել նախարարություն⁴: Հրահանգների հույժ գաղտնիությունն ինքնին ենթադրում է որոշակի կանխամտածվածություն՝ քրիստոնյաների ունեցվածքի հետագա յուրացման հարցում:

Պատմաբան Թաներ Աքչամի համոզմամբ՝ հավաքված տեղեկությունները դրվեցին կայսրության քրիստոնյա բնակչության բռնի տեղահանման և նրանց փոխարեն մահմեդականներ բնակեցնելու՝ ինչպես նախապատերազմյան, այնպես էլ պատերազմական շրջանի քաղաքականության հիմքում⁵: Այլ ձևակերպմամբ՝ ժողովրդագրական այս քաղաքականությունը հնարավոր դարձրեց Հայոց ցեղասպանությունը:

Դեռ մինչև Առաջին աշխարհամարտը երիտթուրքական կառավարության կողմից հայերի գույքերի հետագա յուրացման համար մեխանիզմների մշակման կանխամտածվածության թեզն ապացուցելու հարցում կարևոր ուղենիշ է նաև հայապատկան ազգային կալվածքներն անժառանգ ճանաչելուն միտված թուրքական քաղաքականությունը: Այն ժամանակին անհանգստություն է առաջացրել հայ մտավորական-քաղաքական շրջանակներում: Դրա լավագույն վկայությունը 1911 թ. նոյեմբերի 28-ին Գրիգոր Զոհրապի⁶ մեծ վեճիր Քյուչուկ Մեհմեդ Սաիդին ուղղված խնդրագիրն է⁷: Ընդարձակ խնդրագրում Գ. Զոհրապը, ելնելով պատգամավորական իրավունքից և փաստերի վրա հիմնվելով, մանրամասն ներկայացնում է արևմտահայության ծանր կացությունը, տեղական իշխանությունների, դատարանների կամայականություններն

4 Տե՛ս Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 36-40:

5 Նույն տեղում:

6 Գրիգոր Զոհրապ (1861-1915) – գրող, հրապարակախոս, փաստաբան-իրավագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1908-1915 թթ. Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր:

7 Խնդրագիրը հայերեն թարգմանությամբ առաջին անգամ լույս է տեսել «Ազատամարտ» օրաթերթի՝ 1911 թ. դեկտեմբերի 21-22 (թիվ 776-777) համարներում: Տե՛ս «Պ. Զոհրապի յիշատակագիրը ուղղուած վարչապետ Սաիտ փաշային», «Ազատամարտ» (Կ.Պոլիս), 1911, 21 դեկտեմբեր, թիվ 776, 22 դեկտեմբեր, թիվ 777, 1911, էջ 1: Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում պահվող թուրքերեն բնագրից խնդրագրի ամբողջական թարգմանությունը Ա. Շ. Փափազյանի կողմից տե՛ս նաև՝ Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին, *Հայագիտությունը արդաասահմանում*, գիտա-ինֆորմացիոն բյուլետեն, Գ. մատենաշար, թիվ 2 (56), Երևան, 1983, էջ 5-12:

ու զեղծումները, այդ թվում՝ ազգապատկան գույքի ու կալվածքների հափշտակումները⁸։ Հայկական վանքերի, եկեղեցիների ու դպրոցների եկամուտը հանդիսացող կալվածքներն անժառանգ ճանաչելու գործում կարևոր դերակատարություն ունեն *Վաքրֆային* տեսչությունը⁹՝ արտոնված կառավարության կողմից։ Վերջինս ինչ-որ երևակայական արձանագրություններ կազմելու միջոցով պարբերաբար դատական գործեր է հարուցել հիշյալ կալվածքների անժառանգականության խնդրով՝ միննույն ժամանակ խափանելով այդ հաստատությունների գործունեությունը¹⁰։ Հայկական ազգապատկան կալվածքներն անժառանգ են ճանաչվել ու յուրացվել հիմնականում շարիաթական դատարանների¹¹ կայացրած վճիռներով՝ մեկ-երկու սուտ վկայությունների հիման վրա։ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում մեծ չափերի հասնող այդօրինակ յուրացումները, անկասկած, *Վաքրֆային* տեսչության կամ դատարանների ինքնագործունեության հետևանք չէին, այլ իրականացվում էին կառավարության անմիջական թողտվությամբ և ցուցումներով։ Այս առումով հատկանշական է վերոնշյալ խնդրագրում Գ. Զոհրապի՝ որպես իրավաբանի հիշեցումը մեծ վեզիրին՝ առ այն, որ *շարիաթական* դատարանը միայն կառավարության ցուցումով կարող է հողային դատեր լսել¹²։ Վերոնշյալ խնդրի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը նույնպես դիմումներ է հղել կառավարությանը, որոնց ի պատասխան ստացվել է հետևյալ անհիմն պատճառաբանությունը՝ «օրենքի դրվածքը այդպես է»¹³։ Խնդրագրի «Խաղաղության և կարգ ու կանոնի հաստատումը» խորագրի ներքո Զոհրապը կետ առ կետ արևմտահայությանը վերաբերող խնդիրների լուծման հավանական տարբերակներ է առաջարկում։ Մասնավորապես ազգային կալվածքների հարցում նա պնդում է, որ հայկական դպրոցներին, եկեղեցիներին ու վանքերին կից հողերի և կալվածքների անժառանգության վերաբերյալ հարցապնդումներն արգելվեն, իսկ *նիզամիե* դատարաններին հանձնված դատերի առնչությամբ կառավարական խորհուրդը որոշում կայացնի *շարիաթական* դատարանների կայացրած վճիռները չեղյալ համարելու մասին¹⁴։ Բանն այն է, որ *շարիաթական* դատարանների միջոցով հողերի յուրացումներն այնպիսի մեծ չափերի էին հասել, որ կառավարությունը որոշում ընդունեց հողային բողոքները վճռել *նիզամիե* դատարաններում։ Սակայն կառավարության այդ «զիջումը» ևս որևէ արդյունք չտվեց, քանի որ «օրինական» դարձած

8 Տե՛ս Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին, էջ 5-12։

9 Հիմնվելով շարիաթի սկզբունքների վրա՝ տնօրինում էր կրոնապատկան և սեփականատիրական այլ կալվածքներ։

10 Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին, էջ 8։

11 Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեն երկու տիպի դատարան՝ *շարիաթական* և *նիզամական*։ Շարիաթական դատարանը գործում էր զուտ Ղուրանի դրոմանների հիման վրա, և նրա իրավասությանն էին ենթակա անշարժ գույքի, ամուսնության, ժառանգության, դավանանքի վերաբերյալ հարցերը, իսկ *նիզամական*ը գործում էր պետության կողմից ընդունված քաղաքացիական օրենքների՝ «դյուսթուր»-ի հիման վրա։

12 Վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին, էջ 8։

13 Նույն տեղում։

14 Նույն տեղում, էջ 11։

այդ յուրացումները պետական քաղաքականության մաս էին կազմում և այս կամ այն դատական մարմնի կամայական որոշումները չէին: Ազգապատկան կալվածքների յուրացման այս քաղաքականությունը հետագայում դրվեց տեղահանված հայության ունեցվածքը յուրացնելու քաղաքականության հիմքում և արտացոլվեց դրան ուղղված որոշումներում:

Պատկերն առավել պարզ է դառնում, երբ դիտարկում ենք երիտթուրքական կառավարության հետագա որոշումներն ու գործողությունները՝ ուղղված հայկական ազգային-մշակութային հաստատությունների դեմ:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայկական պատմամշակութային հուշարձանների հետ մեկտեղ կողոպտվել ու ավերվել են նաև Հայոց առաջնորդարանները, այդ թվում և Կիլիկյայի կաթողիկոսարանը¹⁵: 1916 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ահմեդ Ջեմալին¹⁶ հղած իր հեռագրերից մեկում Թալեաթը բացատրելով, թե ինչու է Սսի հայկական կաթողիկոսարանի գույքը բռնագրավվել, և ինչ պատճառով է կաթողիկոսն արքայրվել Սսից, հետևյալն է գրում. «...նպատակն ուղղված է այդ վայրի գոյությունը լիովին վերացնելուն, վայր, որտեղ հայերը ենթադրում են, թե Կիլիկիայում շատ մեծ պատմական և ազգային հարստություններ կան, և որը իբրև թե եղել է հայկական կառավարության ամենավերջին արքայանիստ կենտրոնը»¹⁷: Թալեաթն այնուհետև խոսում է այս շրջանի բոլոր հայերին արքայրելուց հետո Սսում մնացած հայկական գոյությունը մեջտեղից վերացնելու անհրաժեշտության մասին¹⁸: Իր տեսակի մեջ բացառիկ այս վավերագիրը լիովին հաստատում է մեր կողմից առաջ քաշված այն թեզը, որ հայկական հետքերի վերացումն անկասկած երիտթուրքների ցեղասպանական ծրագրի բաղկացուցիչ մաս է կազմել:

Թալեաթի հրահանգն անմիջապես գործի է դրվել Ջեմալ փաշայի զինակից և փոխանորդ Օմեր Ֆահրեդդինի¹⁹ կողմից²⁰: Վերջինս Կիլիկիայի հայկական հուշարձաններն ավերակների վերածելուց հետո հայտարարել է. «Անետարանը ձեր ձեռքն պիտի առնենք»²¹: Սսի մայրավանքը հայերի տեղահանությունից հետո վերածվել է մզկիթի²²:

15 *Խմբագրական. Համաշխարհային պարերազմ*, «Մշակ» (Թիֆլիս), 1915, 21 օգոստոս, թիվ 183, էջ 1:

16 1914 թ. նշանակվել է կայսրության ռազմածովային նախարար, 1914-1918 թթ. Սիրիայում գործող 4-րդ բանակի հրամանատար, 1915-1917 թթ. Սիրիայի կառավարիչ, 1915 թ. կիլիկիահայության տեղահանության ու կոտորածների կազմակերպիչներից:

17 Աքչամ Թ., «Դա ցեղասպանություն է, պարոն վարչապետ», թարգմանությունը՝ Մ. Անումյանի [<http://akunq.net/am/?p=20598>, դիտվել է՝ 01.09.2018]:

18 Նույն տեղում:

19 Օմեր Ֆահրեդդին (1868-1948) – Հայտնի «Անապատի վագր» մականվամբ, 1914 թ. նշանակվել է 4-րդ բանակի նախագահ, Մոսուլում տեղակայված 12-րդ ջոկատի հրամանատար, 1915 թ. գործուն մասնակցություն է ունեցել Ուրֆայի, Չեյթունի, Մուսա լեռան, Հաճնի հայերի ինքնապաշտպանության ճնշմանը:

20 Տոնապետեան Պ., *Չայն փառապեղոց*, Փարիզ, տպ.՝ Յակոբ Բ. Թիւրապեան, 1922, էջ 289-290:

21 Նույն տեղում:

22 Քելեշեան Մ., *Միւ-մարեան*, Պէյրոթ, տպ. «Հայ ճեմարանի», 1949, էջ 200:

ա) Որոշումներ՝ միտված հայերի մասնավոր և ազգային ունեցվածքի յուրացմանը

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայերի տեղահանության մասին որոշումն օսմանյան կառավարության կողմից ընդունվել է 1915 թ. մայիսի 27-ին և գործադրության մեջ մտել 1915 թ. հունիսի 1-ին, երբ «Թ-աքվիմ-ի վեքայի» (Takvîm-i Vekâyi) պաշտոնաթերթում հրապարակվեց «Տեղահանության մասին ժամանակավոր օրենք»-ի տեքստը²³, առաջին զանգվածային տեղահանությունները, թալանն ու բռնագրավումները սկսվել էին դեռ ավելի վաղ²⁴։ Մասնավորապես, հայերին պարբերաբար թալանելու գործընթացը սկսվել էր դեռ 1914 թ. աշնան ընդհանուր գորակոչի հետ միաժամանակ, իսկ նոյեմբերին սրբազան պատերազմի հայտարարումը, նոր թափ հաղորդեց դրան²⁵։ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հավաստմամբ թուրքական բանակի մորիլիզացիային ուղեկցող բռնագրավումներն իրականում վերածվեցին քաղաքային բնակչության լայնածավալ կոլոսպուտի²⁶։

Այսպիսով, ամենաթողության պայմաններում մուսուլման լայն զանգվածների կողմից հայերի ունեցվածքի հետ մեկտեղ բռնագրավվել, կոլոսպվել ու յուրացվել են նաև հայկական ազգային-մշակութային հաստատությունները։ Պետության համար առավել քան հրատապ էր դառնում զանգվածային թալանը զսպելու և պետական գանձարանը հարստացնելու ուղղությամբ միջոցառումների իրականացումը։ Երիտթուրքական կառավարությունն այս խնդիրը լուծեց ստորև ներկայացված իրավական երեք հիմնական ակտերի գործադրմամբ՝ այդպիսով փորձելով «օրինականացնել» հայերի ունեցվածքի թալանը։

Երիտթուրքական կառավարության կողմից ընդունվել և 1915 թ. մայիսի 28/հունիսի 10-ին հրապարակվել է 34 հոդվածներից բաղկացած հրահանգ (talimat-name, այսուհետև հունիսի 10-ի հրահանգ), որը ցուցումներ է պարունակել տեղահանվածների ունեցվածքի, ազգային կալվածքների գրանցման կարգի, տնօրինման և պատերազմի ավարտից հետո դրանք իրենց տերերին վերադարձնելու մասին²⁷։ Այս

23 Akçam T., *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, N. Y., Henry Holt and Company, 2006, p. 194. Տե՛ս նաև Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 187։

24 Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, МИГА, 2013, с. 7. Տե՛ս նաև Ինճիկյան Հ. Գ., *Օսմանյան կայսրության անկումը. սոցիալ-տնտեսական ակնարկ*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1984, էջ 296-297։

25 Տե՛ս Morgenthau H., *Ambassador Morgenthau's story*, New York, Doubleday, Page and Company, 1918, էջ 169-170, ինչպես նաև Ջոնմեր Է., *Ճշմարտությունը Աշխարհամարտի ժամանակ Թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին*, գերմաներենից թարգմանեց Էվելինա Մակարյանը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2002, էջ 16։

26 Morgenthau H., նշվ. աշխ., էջ 64։

27 Հրահանգի ամբողջական տեքստը հայերեն թարգմանությամբ առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել Հայկազն Ղազարյանը, սակայն հրահանգի ընդունման ամսաթիվը նշելով «մայիս 16, ի զօրո՝ գործադրութեան համար մայիս 26, 1331 (1915)» (տե՛ս Ղազարեան Հ., *Տեղապահ թուրքը*, Պէրոյթ, տպ. Համազգային, 1968, էջ 227-235), ինչին հանդիպում ենք նաև հետագայում հրատարակված ցեղասպանագիտական գրականության մեջ։ Տե՛ս Վարդան Լ., *Հայկական տրանսիլիզը և հայերու լքեալ գոյքերը*, Պէրոյթ, տպ. «Ատլաս», 1970, էջ 93-100։ Ինճիկյան Հ. Գ.,

հրահանգի՝ հայտնի նաև որպես «լքյալ գույքերի օրենք» անվամբ, 2-րդ, 3-րդ, 6-րդ հոդվածներն անմիջականորեն առնչվում են ազգային-մշակութային հաստատություններին: Համաձայն 2-րդ հոդվածի՝ գյուղերի և ավանների բնակչության տարագրումից հետո վերջիններիս պատկանող տները և բոլոր շենքերը (խոսքը վերաբերում է նաև ազգային-մշակութային հաստատություններին)՝ ներսում գտնվող ապրանքներով, արտոնված հատուկ հանձնախմբերի կողմից պետք է փակվեին, դռները կնքվեին և պահպանության տակ առնվեին²⁸: Համաձայն 3-րդ հոդվածի՝ եկեղեցիներն ու դպրոցները վերածվելու էին պահեստավայրերի, որտեղ պետք է փոխադրվեին տեղահանվածների՝ «պահպանության» տակ առնված գույքերը՝ արձանագրվելուց հետո միայն²⁹: Ինչ վերաբերում է եկեղեցապատկան ունեցվածքին, ապա 6-րդ հոդվածով սահմանված է, որ եկեղեցիներում առկա գույքը, պատկերները, սուրբ գրքերը «տոմարի» (գրանցամատյան) մեջ պետք է արձանագրվեն և կից տեղեկագրով պահվեն տեղերում: Ապա տարագրված բնակչության՝ որոշակի վայրում հաստատվելուց հետո յուրաքանչյուր գյուղին պատկանող եկեղեցական գույքը նրանց պետք է ուղարկվի³⁰:

1915 թ. սեպտեմբերի 13/26-ին հրապարակվել է 11 հոդվածներից բաղկացած ժամանակավոր օրենք՝ հայտնի նաև որպես լուծարման օրենք (Tasfiye Kanunu), որի գլխավոր նպատակը հայերի ունեցվածքի լուծարումն էր³¹: Այն կոչված էր նաև լրացնելու նախորդի բացթողումները, մասնավորապես հստակեցնելու սեփականատերերի իրավունքները, հանձնաժողովների և ենթահանձնախմբերի կազմության ձևն ու գործելակերպը³²: Այս օրենքի 2-րդ հոդվածով հստակեցվել է մինչև անգամ «խնդրո առարկա անձերու [հայերի] շենքերի և եկեղեցապատկան հողերի» արձանագրության վայրը, այն է՝ Բարեսիրական հաստատությունների նախարարության (Evkaf) անունով, իսկ 9-րդ հոդվածով՝ վարձակալության ենթակա (icari tayinli) շենքերը, եկեղեցապատկան հողերը և Էվքաֆի ու տնտեսական նախարարությունների

Օսմանյան կայսրության անկումը. սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Երևան, «Հայաստան», 1984, էջ 300 և այլն: Ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը, ավելի ուշ խոսելով սույն հրահանգի, կամ ինչպես ինքն է նշում, հավելյալ օրենքի ընդունման ու գործադրման մասին, ինչը փաստորեն հաջորդել է մայիսի 27-ին ընդունված տեղահանության օրենքին, նշում է հունիսի 10 (սոր տոմարով) ամսաթիվը, որը հետագայում տեղ է գտել նաև ցեղասպանագետներ Թաներ Աքչամի, Ուղուր Ումիթ Ունգորի և այլոց ուսումնասիրություններում: Տե՛ս Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford, Berghahn books, 1995, p. 222, ինչպես նաև Akçam T., *A Shameful Act*, p. 188; Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London, 2011, p. 44. Հրահանգի անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս Baghdjian K. K., *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government said to be abandoned*, Antelias, “Khatchig Babikian Literary Fund”-N-3, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, pp. 480-487.

28 Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 227:

29 Նույն տեղում, էջ 228:

30 Նույն տեղում, էջ 229:

31 Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide*, p. 222, տե՛ս նաև Akçam T., *A Shameful Act*, էջ 188: Այս օրենքի հայերեն ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս Վարդան Լ., նշվ. աշխ., էջ 153-155:

32 Վարդան Լ., նշվ. աշխ., էջ 153-155:

մոտ արձանագրված այլ հոդեր ներգաղթի օրենքի համաձայն թույլատրվում էր հատկացնել մուսուլման ներգաղթողներին՝ «մուհաջիրներին»³³:

Սեպտեմբերի 26-ի օրենքն ուժի մեջ մնաց մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 4-ը³⁴: Այն ևս բավարար չեղավ հայերի ունեցվածքի և ազգային կալվածքների բռնագրավումն ու թալանն «օրինականացնելու» համար: Վերջինիս 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ մշակվել և 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ին «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ում հրապարակվել է 25 հոդվածներից կազմված մեկ այլ կանտոնադրություն՝ «13 սեպտեմբեր 1331 [1915]-ին տրված ժամանակավոր օրենքի գործադրումը հատկեցնող կանտոնագիր» խորագրով³⁵: Վերջինիս 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ եկեղեցիներում գտնվող գույքերը, պատկերները, սուրբ գրքերը պետք է արձանագրվելին տոմարի մեջ և վերցվելին պահպանության ներքո, իսկ դպրոցների, վանքերի և ընդհանրապես դպրոցական պիտույքների ու կահկարասու օգտագործման իրավունքը պետք է փոխանցվեր կրթական տեսչություններին³⁶:

Հատկանշական է, որ ինչպես տեղահանության, այնպես էլ տեղահանվածների ունեցվածքին վերաբերող վերոնշյալ իրավական ակտերում ձևակերպումները, որպես կանոն, ընդհանուր են եղել՝ չնշելով ո՛չ հայերի և ո՛չ էլ որևէ այլ ազգի անվանում: Ավելի ուշ պարզ է դարձել, որ դա արվել է օրենքի իրական նպատակները հայերից թաքցնելու համար³⁷:

33 Դեռևս XIX դարի կեսերից սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից Օսմանյան կայսրությունը, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանը «մուհաջիրներով»՝ մուսուլման վերաբնակիչներով բնակեցնելու ժողովրդագրական քաղաքականությունն ուներ նաև ընդգծված հակահայկական ուղղվածություն: Դրանով սուլթանական կառավարությունը ձգտում էր Արևմտյան Հայաստանում բարձրացնել մահմեդական ազգաբնակչության թվաքանակը՝ միաժամանակ խրախուսելով հայերի արտագաղթը: 1913 թ. Բալկանյան պատերազմների ավարտից հետո հիմնականում Բալկաններից դեպի կայսրություն սկսվեց «մուհաջիրների» նոր հոսք, որոնց մի մասը վերաբնակեցվեց Արևմտյան Հայաստանում: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Авакян А., *Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.)*, Ереван, МИГА, 2001, с. 134-136, 222-223. Վարդան Լևոն, նշվ. աշխ., էջ 153, 155:

34 Հովհաննիսյան Ա., *Հայերի ունեղրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում և քեմալական Թուրքիայում*, Երևան, «Գիտություն», 2016, էջ 18:

35 Ստորագրված սուլթան Մեհմեդ Ռեշադի, Շեյխ ուլ-իսլամ և կայսերական վաքըֆների նախարար Հայրիի, Մեծ վեզիր Մեհմեդ Սայիդի, Ներքին գործերի նախարար և ֆինանսական գործերի նախարարի տեղակալ Թալեթի, Ռազմական նախարար և Ծովային նախարարի տեղակալ Էնվերի, Արդարադատության նախարար և պետական խորհրդի տեղակալ Իբրահիմի, Արտաքին գործերի նախարար Խալիլի, Լուսավորության նախարար և կապի նախարարի տեղակալ Ահմեդ Շյուքրիի, Հասարակական աշխատանքների նախարար Աբբասի, Առևտրի և գյուղատնտեսության նախարար Ահմեդ Նեսիմի կողմից: Այս փաստաթղթի օսմաներեն բնագրի առաջին և վերջին էջերի լուսապատճենը տե՛ս *Հավելված*, պատկեր 1:

36 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ի կանտոնադրության 16-րդ հոդվածի օսմաներեն բնագրի լուսապատճենը տե՛ս *Հավելված*, պատկեր 2: Թարգմանությունն օսմաներեն բնագրից՝ բանասեր, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտաշխատող Միհրան Մինասյանի: 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ի կանտոնադրության ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս նաև Փափազյան Ա., *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.)*, Երևան, «Զանգակ-97», 2002, էջ 214-222:

37 Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide*, p. 224.

Այսպիսով, համաձայն վերոնշյալ հիմնական ակտերի, հայերի հոգևոր և ազգային-մշակութային հաստատությունները, մասնավորապես վանքերը, եկեղեցիները, դպրոցները՝ կից շինություններով ու կալվածքներով, արտոնված հանձնաժողովների կողմից գույքագրվելուց հետո պետք է փակվեին, դռները կնքվեին և հանձնվեին մուսուլման ներգաղթողներին: Վերջիններս իբրև պետք է «պահպանեին» և «պատասխանատվություն կրեին» այդ շինությունների համար և հնարավոր ավերածությունների դեպքում «փոխհատուցեին վնասը»: Ինչ վերաբերում է վանքերում ու եկեղեցիներում պահվող մշակութային և կրոնական արժեք ներկայացնող առարկաներին՝ ձեռագրերին, պաշտամունքային գրքերին, սրբապատկերներին և այլ արժեքների, ապա դրանք նույնպես պետք է մանրամասն արձանագրվեին և պահպանության տակ առնվեին՝ ավելի ուշ իրենց օրինական տերերին վերադարձնելու պայմանով: Չնայած գույքագրման և պահպանության մասին մանրամասն ձևակերպումներին՝ ակնհայտ էր, որ այդ փաստաթղթերը ձևական բնույթ էին կրում, քանի որ դրանց հեղինակները լավ գիտեին, թե իրականում ինչ ճակատագիր էր սպասվում այդ ունեցվածքի իրական տերերին՝ կայսրության հայ բնակչությանը: Հետևաբար, այդ ակտերը կոչված էին միայն «իրավական» ուղի հարթելու հայերի ինչպես մասնավոր, այնպես էլ ազգապատկան ժառանգության հետագա բռնագրավման ու թալանի համար:

Վերոնշյալ երեք հիմնական ակտերից բացի, երիտթուրքական կառավարությունը տեղական իշխանություններին է ուղարկել նաև միջանկյալ այլ հրահանգներ ու շրջաբերականներ՝ մասնավորապես տեղահանվածների ունեցվածքի վաճառքին³⁸, անշարժ գույքի տնօրինմանը³⁹, այդ թվում՝ ազգային հաստատություններին և դրանցում առկա գույքի տնօրինման, յուրացման եղանակներին վերաբերող, որոնց մասին կխոսենք ստորև:

բ) Եկեղեցական գույքի լուծարում և յուրացում

Ընդհանուր առմամբ ձևավորվել և մայրաքաղաքից գավառներ են գործուղվել թվով 33 «Լքյալ գույքերը լուծարող հանձնաժողովներ» (Emvâl-i Metruke Tesviye Komisyonu)⁴⁰: Վերջիններս, իրենց ենթակայության տակ ունենալով հատուկ արտոնված ենթահանձնախմբեր, գտնվել են Ներքին գործերի նախարարության անմիջական վերահսկողության ներքո և յուրաքանչյուր 15 օրվա ընթացքում զեկուցագրերի միջոցով տեղեկացրել են իրենց գործունեության ընթացքի մասին⁴¹: Այս հանձնաժո-

38 1915 թ. հուլիսի 7-ի հրահանգով, օրինակ, թույլատրվել է տեղահանված հայերի ունեցվածքը վաճառել մուսուլմաններին: Տե՛ս Авакян А., *Геноцид армян*, էջ 73:

39 1915 թ. դեկտեմբերի 2 (15)-ին ընդունված հավելյալ օրենքը վերաբերվել է տեղահանվածների «լքյալ» անշարժ գույքի տնօրինման հարցերին, որին կցվել է գույքագրման ձևաթղթի օրինակ: Ձևաթղթի օմաներեն բնագրի լուսապատճենը տե՛ս Հավելված, պատկեր 3:

40 Տե՛ս Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Նշվ. աշխ.*, էջ 66, տե՛ս նաև Վարդան Լ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 104: Հայկազն Ղազարյանը նշում է՝ «Լքյալ գույքերի վարչական հանձնաժողովներ» (Emvâl-i Metruke Idare Komisyonu), տե՛ս Ղազարեան Հ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 227-228:

41 Ղազարեան Հ., նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ Աստոյան Ա., *Դարի կողոպույր. հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում*, Երևան, «Նաիրի», 2013, էջ 47:

ղովները պետք է գույքագրեին, ապա համաձայն հունիսի 10-ի հրահանգի 5-րդ հոդվածի արտոնված ենթահանձնախմբերի միջոցով հրապարակային աճուրդով վաճառեին հայերի մասնավոր շարժական ունեցվածքը՝ այդպիսով լուծարելով այն⁴²։ Խոսքը, սակայն, հայերի մասնավոր շարժական ունեցվածքի, այլ ոչ ազգապատկան կալվածքների ու մշակութային արժեքների մասին է։ Մինչդեռ իրականում տեղի ունեցավ հետևյալը. հայկական եկեղեցիները վերածվեցին պահեստավայրի, ապա նաև վաճառատեղերի, որտեղ կենտրոնացվեց տեղահանված հայերին պատկանող շարժական ողջ ունեցվածքը՝ չնչին գներով աճուրդի միջոցով վաճառքի հանելու կամ հետագա թալանի համար⁴³։

Ազգությամբ արաբ փաստաբան Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնը, Դիարբեքիրում ականատես լինելով թուրքերի գործողություններին, իր հուշերում գրում է. «Ես հետևում էի, թե ինչպես խաչերը հանվում էին եկեղեցիների գմբեթներից, իսկ եկեղեցիներն օգտագործվում որպես պահեստ և շուկա՝ սպանվածների ունեցվածքը ամբարելու և վաճառելու համար»⁴⁴։

Հայերի տեղահանությունից հետո այդպիսի պահեստավայրեր դարձան Սեբաստիա քաղաքի Ս. Աստվածածին Մայր տաճարը⁴⁵, Մուշի Ս. Մարինե, Ս. Գևորգ, Շեկ-Ավետարան⁴⁶, Էրզրումի առաքելական և կաթոլիկ եկեղեցիները⁴⁷, Սամսոնի հայ կաթոլիկ Առաջնորդարանն ու եկեղեցին⁴⁸, Տրապիզոնի Ս. Ստեփանոս⁴⁹ և բազմաթիվ այլ եկեղեցիներ։ Սեբաստիայի նշված եկեղեցու մասին ականատեսներից մեկը գրում է. «Մայր եկեղեցին մթերանոցի վերածելով տեղահան եղողներու թողած ինչք ու ստացուածք, գոյքեր, կահկարասի և այլ հարստութիւն կառքերով կը փոխադրեն, կը մթերեն հոն. տարի մը և ավելի եկեղեցիին բակը, շրջակայքը մեծ պազար կը լարուի»⁵⁰։

Զբավարարվելով հայերի մասնավոր ունեցվածքի վաճառքից ստացված հասույթով՝ չնչին գներով վաճառքի է հանվել նաև վանական ու եկեղեցական թանկարժեք

42 Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 228-229։

43 *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire. 1915-1916, Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce, with a preface by Viscount Bryce*, London, Stationery Office by Sir Joseph Causton and Sons, 1916, p. 403։

44 Faiz El-Ghusein *Martyred Armenia*, New York, 1918, p. 27.

45 Եկեղեցու գմբեթից խաչն իջեցնելու փորձը չի հաջողվել։ Տե՛ս Գաբրիելյան Կ., *Եղեռնապայտում փորձն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ*, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924, էջ 154, 562։

46 Կարապետյան Ե., *Տարուն և Սասուն. հուշեր, վկայություններ*. անտիպ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի ֆոնդեր, ֆ. 8, թ. 3, տ. 4, էջ 578։

47 *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին*, կազմեց՝ Արա Սարաֆյան, Երևան, 2004, էջ 186։

48 *Տրապիզոնի թեմին վիճակադր Յովհաննես Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձադոր Արևելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրոնական դեպքերուն մասին*, Ա հատոր, ֆրանսերենից թարգմանեց՝ դոկտ. Հ. Ստեփանեան, Պէլրոյթ-Լիբանան, 1960, էջ 221։

49 Kévorkian R. H., Paboudjian P. B., *Les Arméniens Dans L'Empire Ottoman Ala Veille Du Genocide*, Paris, 1992, p. 186.

50 Գաբրիելյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 563։

գույքը: Հայոց ցեղասպանության ականատես հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոս գերապայծառ Հ. Յովհաննես Շինիարան⁵¹, 1916 թ. սեպտեմբերից երկու տարի արքոպի մեջ գտնվելով Թոքատում, իր տեսածի մասին հետևյալն է գրում. «Օր մըն ալ լսեցի մունետիկ մը, որ կը ծանուցանէր՝ թէ հրապարակային աճուրդ տեղի պիտի ունենար հայ-կաթողիկէ եկեղեցւոյ շէնքերէն մէկուն մէջ... Հոն կ' երթամ... կը տեսնեմ ջարդ ու փշուր եղած արձաններու դէզ մը. կոտորած խաչեր՝ ծոմրտկած ու ճգմուած աշտանակներու հետ խառն ի խոտն, կանթեղներ՝ կտոր-կտոր, և բզքտուած եկեղեցական գրքեր...: Աճուրդի ատեն՝ կը տեսնեմ քահանայական զգեստներ՝ դեռ բոլորովին խոնկ կը բուրեն»⁵²:

Կողոպտվել ու յուրացվել են անգամ սպանված հոգևորականների կրած եկեղեցական թանկարժեք զարդերը: 1915 թ. օգոստոսի 6-ին Յոզղաթի հոգևոր առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյանին արքոպիուց, այնուհետև Գարտաշլարի ձորում սպանելուց հետո ոճրագործները կողոպտել էին նրա վրայի զարդերը, այդ թվում՝ եպիսկոպոսական մատանին⁵³: Կ. Պոլսի Պատերազմական արտակարգ առյա-նի նախագահը, խիստ հետաքրքրված լինելով արժեքավոր այդ մատանու ճակատագրով, 1919 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին հետևողականորեն հանձնարարել է Յոզղաթի կառավարչին հետաքննություն անցկացնել և պատասխանել, թե ով է հանել եպիսկոպոսի մատանին, արդյո՞ք հանձնվել է լուծարքի հանձնախմբերին ու վաճառվել⁵⁴: Հարցմանն ի պատասխան՝ 1919 թ. մարտի 3-ին Յոզղաթի կառավարիչը հաղորդել է, որ լուծարքի հանձնախմբի կազմակերպած աճուրդի ժամանակ Ֆեյազ բեյի պատասխանատվությամբ եպիսկոպոսական մատանին վաճառվել է 2350 դահեկանով: Ավելի ուշ, սակայն, պարզ է դարձել, որ, չնայած լուծարքի հանձնախմբերի ղեկավարներին տրված՝ աճուրդին չմասնակցելու հրահանգին, Ֆեյազ բեյն անձամբ է գնել մատանին⁵⁵:

Չնայած նրան, որ հոկտեմբերի 26-ի կանոնադրության 18-րդ հոդվածով նախատեսվում էր «լքյալ գույքերի» վաճառքն իրականացնել հնարավորինս գույքի համապատասխան արժեքով⁵⁶, հարկ է ընդգծել հանձնախմբերի գործելակերպի կամայականությունն ու շտապողականությունը: Մասնավորապես բացահայտ անտեսվել կամ չնչին են արժևորվել եկեղեցական թանկարժեք իրերը, սուրբ գրքերը, մագաղաթ-ձեռագրերը և այլ առարկաներ: 1915 թ. նման սկզբունքով են արժևորվել և վաճառվել Այնթափի Մայր տաճարում պահվող երեք միավոր արծաթապատ կազմով սուրբ

51 Ընդհանուր փոխանորդ, Լիբանանի հույն կաթոլիկ եպիսկոպոս գրպծ. Յովսեփ Տումանի արքոպիից ընկերը:

52 Տե՛ս *Տրապիզոնի թեմին վիճակագր. Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը*, էջ 280:

53 Գրիկեր (Գրիգոր վարդապետ Կերկերյան), *Յոզղաթի հայասպանութեան վատերագրական պատմութիւնը*, Նիւ Եորք, 1980, էջ 193-195:

54 Նույն տեղում:

55 Նույն տեղում, էջ 196-197:

56 Փափագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 220-221:

գրքերը, արծաթե խաչերը, քշոցները⁵⁷, սրբապատկերները և այլ արժեքավոր իրեր⁵⁸:

2012 թ. քրդական «Ֆրդաթ» լրատվական գործակալությունը, անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայկական գույքի բռնագրավման խնդրին և հղում կատարելով նշված ժամանակաշրջանի պարբերականներում հրապարակված նահանգային ֆինանսական վարչության (defterdarlik) և դատարանների հայտարարություններին, գրում է, որ եկեղեցական գույքն անգամ դատական որոշմամբ վաճառքի է հանվել թերթում հրապարակված հայտարարության միջոցով⁵⁹:

Հայկական վանական ու եկեղեցական գույքի մյուս մասը՝ հիմնականում մետաղե անօթներ ու զանգեր, «Լքյալ գույքերը լուծարող հանձնաժողովներն» ուղարկել են Կ.Պոլիս, երբեմն նաև Գերմանիա՝ տեղի ձուլարաններում ձուլելու և պատերազմական նկատառումներով կիրառելու նպատակով⁶⁰: Այս առումով եզակի է Յոզդաթի ժանդարմերիայի հարյուրապետ, Հայոց ցեղասպանության ռճրագործներից Շյուքրի բեյի խոստովանությունը, որում մասնավորապես ասվում է. «...Ասկե զատ լքուած և կողոպտուած հարիւրաւոր եկեղեցիներու ու վանքերու բոլոր մեծ ու փոքր զանգակները Գերմանիա դրկեցինք՝ Քռուփի (Krupp) գործարանին մէջ թնդանօթ ձուլելու համար...»⁶¹: Բեռլին են ուղարկվել նաև Անկարայի (Էնկյուրիո) հայկական եկեղեցիներից ու վանքերից կողոպտված գույքը⁶²: 1916 թ. մայիսի 9-ին 7 սնդուկների մեջ ամփոփված՝ Կ.Պոլիս են ուղարկվել Բուրսայի Ս. Աստվածածին մայր տաճարի եկեղեցական սպասքն ու այլ թանկարժեք իրեր (ընդհանուր արժեքը կազմել է 650.000 օսմանյան ոսկեդրամ), որոնց ոսկյա և արծաթյա մասը ձուլվել և մեջիդիե կոչվող ոսկեդրամի է վերածվել⁶³: Եկեղեցական գույքը հաճախ եկամտի աղբյուր է դարձել գերմանացի զինվորականների համար. լավագույն օրինակը Դերջանի Հոդիկ գյուղի հայկական եկեղեցու՝ 20-30 օխա կշռող զանգն է, որը գերմանացի զինվորներից գնել և Կ.Պոլսի «Գալֆայան» որբանոցին է նվիրել Հակոբ Անդրեասյան անունով մի հայ՝ որբանոցի Ս. Աստվածածին նորակառույց մատուռի զանգակատանը կախելու նպատակով⁶⁴:

Ակնհայտ է, որ «Լքյալ գույքերը լուծարող հանձնաժողովներ»-ի և ենթահանձնախմբերի անդամները, որոնք աշխատում էին գործողությունների բացարձակ ազա-

57 Եկեղեցական բոժոժավոր հովահար:

58 Կուրկէն, *Ի՛նչ եղան Այնթապի եկեղեցիին գոյքերը*, «Հայ Անթէպ» (Պէյրութ) 1966, թիւ 2 (22), էջ 40-41:

59 *Ցեղասպանությունը «թուրք»ացրել է նաև հայերի ունեցվածքը*. [<http://akunq.net/am/?p=20765>, դիտվել է՝ 12.06.2017 թ.]:

60 Տե՛ս, *Խմբագրական. Միա եկեր են, բայց ի՛նչ կը գտնեն...*, «Արիամարտ» (Կ.Պոլիս) օրաթերթ, 1918, 25 դեկտեմբեր, թիւ 31 (1846), էջ 1: Պալաքեան ծ. Վարդ. Գ., *Հայ գողգողան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն*, հատ. Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1922, էջ 229:

61 Պալաքեան ծ. Վարդ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 229:

62 Ակունի Մեպոս, *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը*, Բ. տպագր., Կ.Պոլիս, 1920, էջ 189:

63 Աստույան Ա., *Բուրսայի նահանգի հայության ցեղասպանական վիճակը և նյութական կորուստները հայոց ցեղասպանության տարիներին*, Երևան, «Գիտություն», 2017, էջ 239-240:

64 «Հայրենիք» օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 1918, 2/15 նոյեմբեր, թիւ 194:

տության ու անպատճելիության պայմաններում, միայն պետական գանձարանը լցնելու օգտին չէ, որ ծառայելու էին: Նրանցից շատերը գրպանել ու հարստացել են հայերի ինչպես մասնավոր, այնպես էլ ազգապատկան կարողության վաճառքից ստացված հասույթի թալանից: Յոզդաթի թուրքական որբանոցների նախկին տնօրեն Շէվգիի վկայությամբ տեղի «Լքյալ գույքերի լուծարող հանձնաժողովի» անդամ Նազըֆ բեյը, որ մեծ հարստություն էր կուտակել հայերին պատկանող ունեցվածքի հափշտակումից, Յոզդաթի փոստատան միջոցով 36.000 օսմանյան ոսկի է ուղարկել մայրաքաղաքում ապրող իր ընտանիքին ու Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընդհանուր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյի անունով, իսկ Կ.Պոլիս ուղևորվելով՝ իր հետ տարել է 50.000-60.000 օսմանյան ոսկու արժողությամբ գոհարեղեն, ադամանդակոտ խաչեր, եկեղեցական թանկարժեք անոթներ և իբր իր հետ ամուսնացած տասնչորս տարեկան մի հայ աղջկա⁶⁵: Հատկանշական է, որ Յոզդաթի «Լքյալ գույքերի լուծարող հանձնաժողովի» անդամ Նազըֆ բեյի անունը հիշատակվում է նաև Առաքել Չաքրյանի⁶⁶ Չավեն պատրիարքին ուղղված անտիպ նամակում (Բերա, 16 մարտ, 1919 թ.)⁶⁷: Իր որբահավաք գործունեության ընթացքում Ա. Չաքրյանը բրիտանական դեսպանատան աջակցությամբ թուրքերի տներից հավաքագրել և Կ.Պոլսի պատրիարքարանին է հանձնել զգալի թվով կողոպտված եկեղեցական իրեր: Այս կերպ Չաքրյանը նշում է, որ չնայած վերոնշյալ անձը՝ Նազըֆը, նախկինում հերքել է իր մոտ հայերի իրեր պահելու մեղադրանքը, Կ.Պոլսի Այա-Սոֆիա թաղամասի նրա տան խոհանոցի գետնափոր գաղտնի պահեստից, ինչպես նաև Բանգալթը թաղամասի Ջաբեր փաշայի հարեմից, բրիտանացի և թուրք ոստիկանների ներկայությամբ խուզարկության միջոցով հայտնաբերվել են եկեղեցական մեծարժեք իրեր⁶⁸:

Լայնածավալ կողոպուտի գործընթաց ներգրավված են եղել նաև պետական այլ պաշտոնյաներ, տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներ, ոստիկաններ ու զինվորներ, որոնք հատուկ հանձնախմբերի գործունեությանն օժանդակելուց զատ, կուտակել են մեծ հարստություն: Այսպես, 1915 թ. օգոստոսին Արմաշի հոգևորականությանը մեկուսացնելուց հետո Կ.Պոլսի Կենտրոնական բանտի տնօրեն Իբրահիմ Խայրին, տեղի մյուդիր Ֆահրեդդին Ահմեդը և վերջինիս եղբայր Օսման Սուդին ամբողջովին թալանել են դպրեվանքի մոտ. 80.000 օսմանյան ոսկուն համարժեք ունեցվածքը (քրիստոնեական հնություններ, մասունքներ, եկեղեցական թանկարժեք անոթներ, կահույք, յուղաներկ սրբապատկերներ, ձեռագիր մագաղաթներ և այլն),

65 Շէվգը, *Եոզկապիի սարափները (թուրք մըն է, որ կը պապուէ, լսեցէ՛ք)*, «Հակատամարտ» օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 1919, 4 հունվար, թիվ 41 (1855), էջ 2:

66 Առաքել Չաքրյան (1885-1954) – փարիզաբնակ մեծանուն գիտնական, ակադեմիկոս, 1919-1922 թթ. ընթացքում բրիտանական կառավարության աջակցությամբ զբաղվել է որբահավաք գործունեությամբ հատուկ այս նպատակով ստեղծված մարմնի շրջանակներում: Ա. Չաքրյանի որբահավաք գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Գզոյան Է., «Փրկություն հայ որբերին. Առաքել Չաքրյանի հուշերը», *Յեղասպանագիտական հանդես*, 4(2), 2016, էջ 161-175:

67 *Երուսաղեմի Հայոց պապրիարքարանի արխիվ*, անմշակ ֆոնդ, Ա. Չաքրյանի նամակը՝ ուղղված Չավեն արք. Եղիայանին. նամակի լուսապատճենը տե՛ս *Հավելված*, պատկեր 4:

68 Իրերի ամբողջական ցուցակը տե՛ս նույն տեղում:

որի մի մասը փոխադրվել է Ադաբազարում գործող «Լքյալ գույքերը լուծարող հանձնաժողովի» անդամներին, իսկ պղնձե անոթները, աշտանակներն ու այլ իրեր՝ Կ.Պոլիս՝ բրիտանական «Բոն» ընկերության գրավված գործարանում ձուլելու համար⁶⁹:

1916 թ. օգոստոսին Ջեմալ փաշայի կողմից «Հայ տեղահանվածների տեսուչ» նշանակված Հասան Ամջայի (Հասան Վասֆի) վկայությունների համաձայն՝ Սվազի նախկին վալի Մուամմեր բեյի գործընկեր և օգնական Մերզիֆոնի նախկին քայմաքամ Ֆայիքը և նրա հանցավոր գործընկեր, ժանդարմերիայի կապիտան Մահիր բեյը, հայերի տեղահանության ընթացքում բազմաթիվ օջախներ և հոգևոր շենքեր թալանելով, 30-40 հազար լիրայի հարստություն են կուտակել և այժմ հաճելի ժամանակ են անցկացնում Ստամբուլում⁷⁰: Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի թանկարժեք իրերի մի մասը յուրացրել է Էսքիշեհիրի կառավարիչ Ջեքայի բեյը⁷¹:

Որոշ վայրերում առավել արժեքավոր իրերն ապահով պահելու պատրվակով տարվել են տեղական ոստիկանատներ, ապա բաժանվել ոստիկանների միջև⁷²: Կեսարիայի 15-րդ գորագնդի հրամանատարի փոխստորդ Շեհաբեդդինի՝ Անկարայի գորաբանակի հրամանատարությանն ուղղված 14 հուլիս 1915 թվակիր ծածկագիր-տեղեկագրում մասնավորապես ասվում է. «... այս գաւառակի [Պողազլյանի] հայաբնակ գիւղերը կարելի է ըսել թէ բոլորովին մաքրագործուած են... ցաւալի երևոյթներեն մին սաստիկ թալանն է գոր կը գործեն հայ գիւղերու մէջ ոստիկանութեան լրացուցիչ մարդերը, չէրքեզ ձիաւորները...»⁷³:

1915 թ. թուրք զինվորներն ամբողջովին թալանել են Սեբաստիա քաղաքի Ս. Աստվածածին, Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ, Ս. Մինաս եկեղեցիները և հարակից Ս. Նշան վանքը⁷⁴: Ակնատեսներից մեկը, նկարագրելով վերջինիս կողոպտման տեսարանը, գրում է. «900-ամեայ հնամենի այս վանքին գաղտնի պահարանի բանալին չէին գտած... քանի մը զինուորներով, լծակներով, մուրճերով կղպանքը կտորած եւ պատի մեջ ծեփուած երկաթեայ դուռը բացած էին: Հոն գտան չաթալ-թագեր, գրքեր, անգին ձեռագիրներ, ոսկի և արծաթ իրեղէններ, հնութիւններ, ինչ որ կար, մօտ 3. 000 կտոր արժեքաւոր առարկաներ, 293 ձեռագիրներ»⁷⁵:

Բուրսայում թուրքական զորքը զենք փնտրելու պատրվակով պաշարել է հայկական եկեղեցին, քանդել խորանի հետնապատը, սակայն ոչինչ չգտնելով, թալանել է գույքը⁷⁶: 1915 թ. օգոստոսի 2/15-ին Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարք Զավեն

69 Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան եւ իր հօտին աղէտայի 1915 տարին*, խմբ.՝ Գալպյճեան Ա., Նիւ Եորք, 1985, էջ 360:

70 Ամջա Հ., *Տեղահանություն և ոչնչացում. տեղահանության իրական պատկերը*, օսմաներենից թարգմանությունը՝ Արսեն Ավագյանի, Երևան, 2007, էջ 42:

71 «Հայրենիք» օրաթերթ, 1918, 26 հոկտեմբեր / 8 նոյեմբեր, թիւ 187:

72 Morgenthau H., նշվ. աշխ., էջ 311:

73 Գրիկէր, նշվ. աշխ., էջ 149-150:

74 «Ալիս» (Նյու Յորք), 1929, մարտ-ապրիլ-մայիս, թիւ 6, էջ 13:

75 Նույն տեղում:

76 Ակունի Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 267:

Եղիայանի՝ Բուլղարիայի առաջնորդ Ղևոնդ Եպս. Դուրյանին հղված նամակում մասնավորապես ասվում է. «...Եկեղեցիները արդեն կողոպտուած և մզկիթի, ախոռի կամ ուրիշ բաներու վերածուած են: Արդեն Պոլսոյ հրապարակին վրայ սկսած են ծախսիլ հայ եկեղեցիներու անօթները և այլ գոյքերը...»⁷⁷:

1915-1918 թթ. ընթացքում հայկական վանական ու եկեղեցական գույքի մի մասը թալանվել է նաև հայերի թողած ունեցվածքը հնարավորինս արագ յուրացնելու մոլուցքով տարված տեղի մուսուլման ազգաբնակչության կողմից⁷⁸: Յեղասպանության ընթացքում բռնի իսլամացված և բալուեցի մի թուրքի կողմից կնության առնված Ազնիվ Տեր Գուրգենյանի վկայությամբ՝ ամուսինը Բալուի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կողոպտիչներից է եղել՝ իր հետ տուն բերելով հաղորդության ժամանակ կիրառվող հայերեն արձանագրությամբ ու Աստվածամոր դիմապատկերով սկիհը, եկեղեցական սպասք ու անոթներ, որոնք մի որոշ ժամանակ օգտագործվել են կենցաղում⁷⁹: Հետագայում փախչելով գերությունից՝ Ազնիվն այդ անոթներն ու սպասքը հանձնել է Խարբերդի Ս. Աստվածամոր եկեղեցուն⁸⁰: 1919 թ. սերաստահայության ազգային-մշակութային արժեքները փնտրելու նպատակով Սերաստիա գործողված Երուսաղեմի միաբաններից վարդապետ Աճեմյանի՝ 26 մայիս 1919 թվակիր տեղեկագրում՝ ուղղված «Սենեքերիմյան Միությանը»⁸¹, հաղորդվում է, որ քաղաքի եկեղեցական անոթների մի մասն Իմդատ անունով թուրքի մոտ է, Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցու գույքի մի մասը՝ տեղի առողջապահական բաժանմունքի պահեստի տնօրեն, հարյուրապետ Ֆեհմի էֆենդիի մոտ, իսկ Ս. Նշան վանքի ջահը՝ Մասուդիե գյուղի մեղրեսեում (թուրքական դպրոց) Ղալիբ բեյի աշխատասենյակում է կախված եղել⁸²:

Այսպիսով, երիտթուրքական կառավարությունը «լքյալ գույքերի» մասին վերոնշյալ իրավական ակտերի ընդունման միջոցով «օրինականացրեց» կայսրությունում մինչ այդ արդեն իրականացվող զանգվածային թալանը՝ մասամբ զսպելով այն և հարստացնելով պետական գանձարանը: Արդյունքում տեղահանված հայերի շարժական ու անշարժ ողջ ունեցվածքի հետ մեկտեղ բռնագրավվեցին, թալանվեցին ու լուծարվեցին նաև ազգապատկան կալվածքներն⁸³ ու նրանցում առկա մշակութային արժեքները:

77 Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վստերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 140:

78 *Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը*, էջ 221, 227:

79 Տէր Գուրգէնեան Ա., *Կեանքիս սեւ էջը*, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, էջ 34:

80 Տե՛ս նույն տեղում:

81 Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին, մի խումբ սերաստահայեր Կ.Պոլսում վերահաստատել են «Սենեքերիմեան Միությունը», որի գլխավոր նպատակն է եղել Սերաստիա քաղաքի և շրջակա գյուղերի՝ ցեղասպանության հետևանքով ցիրուցան եղած փոքրաթիվ բնակչության փնտրտուքը, համախմբումը, նրանց կորուստների արձանագրումը, ազգային-կրթական գործերի վերակազմավորումը: Տե՛ս «Ալիս», 1929, մարտ-ապրիլ-մայիս, թիվ 6, էջ 35:

82 Նույն տեղում, էջ 36:

83 Ազգապատկան կալվածքների բռնագրավման վերաբերյալ որոշում ավելի ուշ կայացվել է նաև հույների նկատմամբ. մասնավորապես, 1916 թ. մի որոշման համաձայն՝ վանքերի անշարժ գույք է համարվել այն, ինչը պարունակել է նրանց պատերի ներսում, մնացածն անցնելու էր պետությանը: Տե՛ս Ակցոլլու Յ. Զ., *Անիծված առյուծի քնաջնջումը*, թարգմանությունը՝ Վարդանյան Լ., Երևան, 2007, էջ 78-79:

գ) Կրթական հաստատություններ. բռնագրավում, յուրացում, ոչնչացում

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում երիտթուրքական կառավարությունը բռնագրավել ու յուրացրել է նաև կայսրության հայկական կրթական հաստատությունները:

Ինչպես արդեն նշվել է, վերոնշյալ հիմնական իրավական ակտերից բացի երիտթուրքական կառավարությունն ընդունել է միջանկյալ մի շարք որոշումներ, որոնք վերաբերում են նաև հայկական կրթական հաստատությունների և դրանցում առկա գույքի բռնագրավման ու տնօրինման հարցերին: Այսպես, Ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր Աշիրեթների բնակեցման և մուհաջիրների վարչությունը (İşkân-i Aşair ve Muhacirîn Mûdûriyeti) 1915 թ. հունիսի 9/22-ին⁸⁴ ծածկագիր հեռագրեր է հղել նահանգային իշխանություններին, որոնցից մեկում մասնավորապես ասվում է. «Անհրաժեշտ է, որպեսզի մուսուլման գաղթականներին հաստատեն քաղաքների ու գյուղերի այն դպրոցներում, որտեղից հեռացրել են հայերին: Այդուհանդերձ, այդ կառույցներում առկա ուսումնական գույքի քանակն ու արժեքը պետք է գրանցվի և ուղարկվի ընդհանուր գրանցող հանձնախմբերին»⁸⁵: Հատկանշական է, որ այս որոշումը հայերի տեղահանության, գույքերի տնօրինման հարցերին վերաբերող գաղտնի այլ հեռագրերի ու ծածկագրերի հետ միասին 25 օգոստոս 1915 թվակիր 20 կետից կազմված ամփոփագրով (6-րդ կետով) Ներքին գործերի նախարարությունն ուղարկել է «Լքյալ Գոյքերու Բ. Հանձնախմբի Բարձր Նախագահութեանը»՝ ի գործադրություն ⁸⁶:

Ստորև բերված վավերագրերից երևում է, թե Ներքին գործերի նախարարությունը որքան հետևողականորեն է վերահսկել վերոնշյալ կարգադրությունների գործադրման ընթացքը:

Աշիրեթների բնակեցման և մուհաջիրների վարչության՝ Կեսարիայի «լքյալ գույքերի» հանձնաժողովի նախագահությանն ուղղված 1915 թ. սեպտեմբերի 8-ի հրահանգում⁸⁷ ասվում է. «Ինչպես 24 օգոստոս [1]331 [1915] թվակիր և թիվ 529 ընդհանուր շրջաբերականով տեղեկացրել էինք, որ հեռացված հայերի լքյալ գույքերից՝ դպրոցներին անհրաժեշտ իրերն ու դպրոցական շենքերը պետք է հանձնել կրթական տեսչություններին իսկամ երեխաների օգտին: Սակայն պատվարժան Կրթության նախարարությունից տեղեկացանք, որ որոշ վայրերում Լքյալ գույքերի հանձնաժողովները չեն հանձնել շենքերն ու գույքերը: Հետևաբար, վերստին տեղեկացնում ենք նշվածի համաձայն դպրոցներին [իսկամական] անհրաժեշտ նմանատիպ գույ-

84 Գրականության մեջ հանդիպող հունիսի 24 ամսաթիվը վրիպակ է: Տե՛ս Աստոյան Ա., *Դարի կողոպուտը*, էջ 93-94:

85 Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *նշվ. աշխ.*, էջ 70:

86 Փաստաթղթի օմաներեն բնագրի լուսապատճենն արևմտահայերեն թարգմանությամբ տե՛ս Գալֆանեան Ա., *Զօմախյու*, Նիւ Եորք, հրատ. Զօմախյուի նպաստամատոյց ընկերութեան, «Կոչնակ» տպարան, 1930, էջ 111-117, 131-133: Տե՛ս նաև Սահակյան Վ., «Մատենադարանի՝ Հայոց ցեղասպանության մասին արխիվային վավերագրերը», *Բանբեր Մարտենադարանի*, Հ. 25, «Նաիրի» հրատ., 2018, էջ 295-301, 305-307:

87 Կրում է Ներքին գործերի նախարարի փոխխորհրդական Մեմեդ Սուբիիի ստորագրությունը: Այս փաստաթղթի օմաներեն բնագրի լուսապատճենն ու թարգմանությունը տե՛ս *Հավելված*, պատկեր 5:

քերն ու շենքերը կրթական տեսչություններին հանձնելու մասին, էֆենդիս⁸⁸,⁸⁹: Չորս օր անց՝ սեպտեմբերի 12-ին, Կեսարիայի «լքյալ գույքերի» հանձնաժողովը գրությամբ կարգադրել է տեղի կրթական տեսչությանը գավառի դպրոցների գրավման, արձանագրման և դրանց ցանկն իրենց ուղարկելու մասին: Նույն օրը՝ սեպտեմբերի 12-ին, Կեսարիայի կրթական տեսուչը, պատասխան գրությամբ⁹⁰ արագ արձագանքելով վերոնշյալին, տեղի «լքյալ գույքերի» հանձնաժողովի նախագահությանը տեղեկացնում է հետևյալը. «Կեսարիա գավառից, [շրջակա] գյուղերից և Դևելուի գավառակից տեղափոխված հայերի լքյալ վարժարաններից ցարդ գրավված քսանչորս դպրոցների մեկ կտոր ցանկը կից ուղարկում ենք Ձեզ՝ ի պատասխան 12 սեպտեմբեր [1]331 [1915] թվակիր Ձեր գրության, էֆենդիս»⁹¹: Վերոնշյալ վավերագրերին հավելենք նաև արդեն նշված 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ի կանոնադրության 16-րդ հոդվածը, որով փաստորեն ամրագրվում էր կայսրության հայկական դպրոցների, վանքերի և ընդհանրապես դպրոցական պիտույքների ու կահկարասու օգտագործման իրավունքը՝ լուսավորության մարմիններին հանձնելու մասին:

Տարաբնույթ փաստերը վկայում են, որ վերոնշյալ հրահանգներն անմիջապես գործի են դրվել: Դեռևս 1915 թ. մայիսի 30-ին Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հանս Վանգենհայմը Բեռլինի արտգործնախարարությանն ուղղված իր զեկուցագրում հաղորդում է. «...Էնվեր փաշան, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից, մտադրած է փակել մեծ թվով հայկական դպրոցներ, թերթեր, արգելել հայերի փոստային նամակագրությունները... Նա համառորեն խնդրում է մեզ չխանգարել իրեն այդ գործում»⁹²: Հենրի Մորգենթաուն, երիտթուրքերի այս քաղաքականությունը, իրավացիորեն բնորոշելով որպես համաթուրքականության ծրագրի բաղկացուցիչ մաս, գրում է. «Արդեն նկարագրել եմ այն դժվարությունները, որոնց բախվում էի թուրքերի հետ քրիստոնեական դպրոցների շուրջ հարցերը քննարկելիս: Դրանք արմատախիլ անելու կամ առնվազն թուրքական հաստատությունների վերածելու նրանց վճռականությունը, ընդամենը, մեկ այլ առաջընթաց քայլ էր ազգայնա-

88 Օսմանյան պաշտոնական նամակագրություններում հարգանքի արտահայտության դիմելաձև:

89 Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 29ա, թղթ. 3, վավ. 142: Թարգմանությունը՝ Միհրան Մինասյանի: Այս փաստաթղթի օսմաներեն բնագիրը արևմտահայերեն ու անգլերեն թարգմանություններով տե՛ս նաև Գալֆաեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 128, 140; Kalfaian A., Chomaklou. *The history of an Armenian village*, New York, 1982, pp. 168-169, սակայն անգլերեն տարբերակում կայսրության Ներքին գործերի նախարարության փոխխորհրդական Մեհմեդ Մուքիի ստորագրության հատվածում սխալմամբ նշվում է Կրթության նախարարության փոխխորհրդական պաշտոնը, տե՛ս Kalfaian A., նշվ. աշխ., էջ 169: Այս վավերագրի մեկ այլ թարգմանություն տե՛ս նաև Աստոյան Ա., *Դարի կողոպույրը*, էջ 220:

90 Վավերագիրը կրում է Կեսարիայի կրթական տեսուչ Մեհմեդ Թևֆիզ բեյի ստորագրությունը: Այս փաստաթղթի, ինչպես նաև կից ուղարկված բռնագրավված 24 դպրոցների ցանկի օսմաներեն բնագրի լուսապատճենն ու թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, պատկեր 6:

91 Տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանի արխիվ, *Կաթողիկոսական դիվան*, ց. 29ա, թղթ. 3, վավ. 148: Թարգմանությունը՝ Միհրան Մինասյանի: Այս փաստաթղթի մեկ այլ թարգմանություն տե՛ս նաև Աստոյան Ա., *Դարի կողոպույրը*, էջ 223-225:

92 Барсегов Ю., *Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества*, документы и комментарий, том 1, М., Гардарики, 2002, с. 239.

կան այդ ծրագրում»⁹³։ Համաթուրքականության ծրագրի համատեքստում հայկական դպրոցներն արմատախիլ անելու առումով եզակի է երիտթուրքական կառավարության ընդունած մեկ այլ ծածկագիր որոշում (թվագրվում է 10 հունիս, 1915)⁹⁴։ Համաձայն դրա՝ տեղահանության ընթացքում միևնույն գավառի և գավառակների հայ բնակչությունը պետք է տեղաբաշխվեր առանձին-առանձին և թույլ չտրվեր, որպեսզի վերջիններս կարողանան դպրոց բացել, միևնույն ժամանակ ստիպել, որպեսզի հայերն իրենց գավակներին ուղարկեն պետական (թուրքական) դպրոց⁹⁵։ Այս որոշումը ևս ներառվել է վերոնշյալ 20 կետից բաղկացած ամփոփագրում (7-րդ կետով) և Ներքին գործերի նախարարության կողմից ուղարկվել «լքյալ գույքեր»-ի հանձնաժողովների նախագահությանը՝ ի գործադրություն⁹⁶։

1915-1918 թթ. հայկական կրթական հաստատությունները բռնագրավվել և օգտագործվել են ամենատարբեր նպատակներով։ 1915 թ. Կ.Պոլսում զինվորական իշխանության կողմից գրավվել և գորակայանների են վերածվել «Էստեան», «Ս. Ներսեսեան», «Լևոնեան-Վարդուհեան», «Տատեան», «Ս. խաչ», «Սէմէրճեան-Ճեմարան», «Արամեան-Ունճեան», «Պէզճեան», «Պէրպէրեան», «Տայեան Հայ Օրիորդաց» վարժարանները⁹⁷։ Հուլիսին «Մշակ» թերթը գրում է. «...Կ. Պոլսի հայկական բոլոր հաստատությունների գույքը գրաված է թիրքաց կառավարութիւնից։ Հայ կեանքը մեռել է այնտեղ բառիս բուն նշանակութեամբ»⁹⁸։

Իրավիճակը նույնն էր նաև նահանգներում։ Հայերի տեղահանությունից հետո Մալաթիայի ազգային բոլոր հաստատություններն ու կալվածքները բռնագրավվել են կառավարության կողմից⁹⁹։ 1916 թ. դրությամբ Երզնկայի հայկական վարժարանների («Ընկերական», «Եզնիկյան», «Կենտրոնական», «Արամյան» և «Քրիստինյան» իգական վարժարանը՝ կից համանուն մանկապարտեզով) մի մասը հատկացված է եղել մուսուլման գաղթականներին՝ որպես կացարաններ, իսկ մյուսները թեև կանգուն, բայց գուրկ դռներից ու պատուհաններից¹⁰⁰։ Ռոդոսթոյում վարժարաններից մեկը վերածվել է պահեստավայրի, մյուսը՝ թուրքական որբանոցի¹⁰¹, մեկ այլ դեպքում՝ բանտի (ինչպես Սերաստիայի «Արամյան» վարժարանը, լուսանկարը տե՛ս հավելվածում, Կեմերեկի ներքին թաղի վարժարանը և այլն)՝ հայ տարագրյալների

93 Morgenthau H., նշվ. աշխ., p. 285.

94 Հեղինակը, ժամանակագրորեն մեջբերելով հայերի տեղահանության և «լքյալ գույքերի» վերաբերյալ մի շարք պաշտոնական փաստաթղթեր, չի մանրամասնում, թե դրանցից յուրաքանչյուրը երիտթուրքական կառավարության հատկապես որ մարմնի կողմից և ում է ուղղված եղել։ Տե՛ս Գալֆաեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 111- 117։

95 Տե՛ս Գալֆաեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 112, տե՛ս նաև Սահակյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 296-297։

96 Նույն տեղում։

97 Թեոդիկ, *Ամէսուն փարեցոյցը*, ԺՁ տարի, Կ.Պոլիս, 1922, էջ 376-381։

98 *Լրագիրներից, Թիւրքական պարտեզումի շուրջը*, «Մշակ», 1915, 26 յուլիս, թիւ 162, էջ 2։

99 Ալաօյանճեան Ա., *Պարսմոթիւն Մալաթիոյ Հայոց*, Պէյրութ, «Սեւան», 1961, էջ 959։

100 ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 24։

101 *Խմբագրական. Կեանքը Ռօփոսթոյի մէջ*, «Արդարամարտ» (Կ.Պոլիս) օրաթերթ, 1918, 23 նոյեմբեր, թիւ 4 (1819), էջ 2։

այնտեղ արգելափակելու համար¹⁰²։ Բռնագրավել ու յուրացվել են նաև միսիոներական կրթական հաստատությունները։ 1915 թ. հուլիսի 19-ին «Եփրատ» քոլեջի նախագահ Էռնստ Ռիզզը Հայ-սիրիական օգնության ամերիկյան կոմիտեի նախագահությանն ուղղված նամակում նշում է, որ առաքելության մեծ շենքերից 7-ը կառավարության ձեռքում են, միայն մեկն է մնացել իրենց իրավասության տակ¹⁰³, իսկ Խարբերդում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Լեալի Դեյվիսը 1915 թ. հուլիսի 11-ի իր տեղեկագրում հավելում է, որ այդ շենքերից մեկը վերածված է գորանոցի, իսկ մյուսներն առայժմ փակ են, սակայն կողոպտված ու ավերված, աշակերտության մեծ մասը տարագրուած է, մի մասը՝ սպանված կամ հարեմներում արգելափակված, ուսուցիչներից չորսը սպանված են, երեքն՝ առայժմ ողջ¹⁰⁴։

1915-1916 թթ. ընթացքում մերձճակատային բնակավայրերի, մասնավորապես Վանի և Էրզրումի կրթօջախների մեծ մասը կողոպտվել, հրկիզվել ու ավերվել է թուրքական զորքերի կողմից։ Մասնավորապես 1915 թ. ապրիլին թուրքական կանոնավոր զորքը պատմամշակութային, ազգային բազմաթիվ շինությունների հետ մեկտեղ կողոպտել, հրկիզել ու ավերել է Վանի գավառի Կուռուպաշ, Ատեր, Գոմս, Էրերին, Մարմետ, Ջանիկ, Քյոչանի, Քերծ, Առեղ, Կեմ, Կոզի, Հնդստան, Մաշտակ, Մարգս, Գործոթ, Խաչան, Բլուրմակ, Սոսկուն գյուղերի, ինչպես նաև Ականց-Արճեշ գյուղաքաղաքի առաքելական ու բողոքական հայերին պատկանող դպրոցները, «Երկաթեան» կոչված գրադարան-ընթերցատունը¹⁰⁵ և այլ հաստատություններ։ 1915 թ. հիմնովին ավերվել են նաև Վան քաղաքի «Երեմյան» վարժարանը (լուսանկարը տե՛ս հավելվածում), «Ավետիսյան» գրադարան-ընթերցարանը, «Վան-Տոսպ» թերթի տպագրատունը¹⁰⁶, Քղի-Գասապա գյուղաքաղաքի (Էրզրումի գավառ) երկու վարժարանները, բողոքական հայերի նախակրթարանը¹⁰⁷, Սեբաստիա քաղաքի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն կից վարժարանը և բազմաթիվ այլ կրթօջախներ¹⁰⁸։ 1916 թ. փետրվարի 15-ին Էրզրումում թուրքական զորքերը ռմբակոծությամբ քանդել են առաջնորդարանը, շուկան՝ հրկիզելով հայերին պատկանող բոլոր վարժարանները¹⁰⁹։

102 Սեբաստիայի «Արամյան» վարժարանը թուրքերը բռնագրավել են դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերի 12/25-ին և վերածել գինվորական արհեստանոցի, ապա՝ բանտի։ Տե՛ս «Ալիս», 1929, մարտ-ապրիլ-մայիս, թիւ 6, էջ 31, ինչպես նաև Գալֆաեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 108։

103 *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, p. 278.

104 *Հայկական ջարդերը. Տոքթ. Եռհանես Լեփսիուսի փնտելագիրը*, Պէյրուք, 1965, էջ 85։

105 *Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու*, հատ. Ա, Վանի նահանգ, Երևան, 2012, Հայաստանի ազգային արխիվ, վկայություններ N 12, 69, 71, 74, 81, 83, 85-86, 87, 90, 98, 100, 104, 107, 108, 128, 129, 134, 142, 149, 161, էջ 42-43, 123-124, 125, 131, 138, 142, 145-147, 148, 153, 165, 168, 174, 180, 183, 211-214, 219, 229, 241, 255։

106 *Լրագիրներից. Թիւրքական պատերազմի շուրջը*, «Մշակ», 1915, 11 սեպտեմբեր, թիւ 199, էջ 1։

107 *Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու*, հատ. Գ, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ Պարսկահայք, Երևան, ՀԱԱ, 2012, վկայություն N 32, էջ 127։

108 Գաբիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 562։ Տե՛ս նաև «Ալիս», 1929, մարտ-ապրիլ-մայիս, թիւ 6, էջ 36։ Ծոցիկեան Ս. Մ., նշվ. աշխ., էջ 59։

109 Ակունի Սեպուհ, նշվ. աշխ., Կ.Պոլիս, 1920, էջ 144։

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության տարիներին Ներքին գործերի նախարարության կարգադրությամբ և անմիջական վերահսկողությամբ բռնագրավվել, յուրացվել կամ ոչնչացվել են նաև հայկական կրթական հաստատությունները: 1915-1918 թթ. ընթացքում այդ հաստատություններն օգտագործվել են հետևյալ հիմնական նպատակներով.

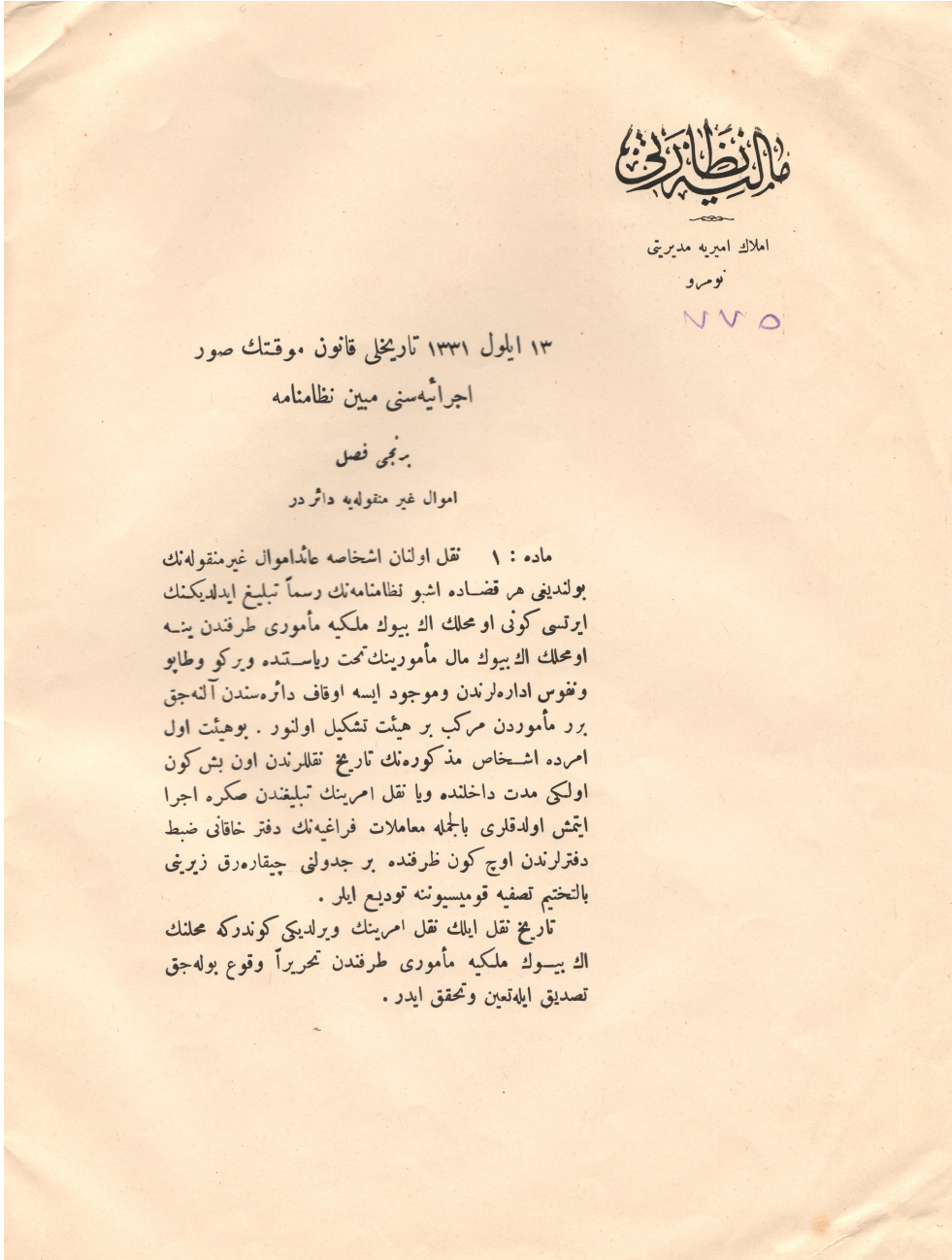
- Դպրոցական շենքերի մի մասի և գույքի մեծ մասի տնօրինման իրավունքը հանձնվել է կրթական տեսչություններին ու լուսավորության մարմիններին՝ իսլամական դպրոցների օգտին օգտագործելու համար:
- Պատերազմական նկատառումներով վերածվելով գորանոցների՝ մի կողմից ռազմագերիների, մյուս կողմից՝ թուրքական բանակի զինվորների համար:
- Ծառայել են որպես բանտեր՝ հայ տարագրյալներին այնտեղ արգելափակելու համար, պահեստավայրեր՝ տեղահանվածների ունեցվածքի կուտակման համար, կացարաններ՝ մուսուլման գաղթականների համար և այլն:
- Ավերվել են, քարերն օգտագործվել որպես շինանյութ:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության տարիներին ֆիզիկական բնաջնջումն ուղեկցվեց հայկական մշակութային արժեքների զանգվածային յուրացման ու ոչնչացման հետևողական քաղաքականությամբ, որը, մեր խորին համոզմամբ, հայերի բնաջնջման երիտթուրքական ծրագրի մաս է կազմել: Այդ քաղաքականության մեջ ներգրավված են եղել հասարակության լայն զանգվածներ՝ բանակ, տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներ, պետական պաշտոնյաներ, մուսուլման ազգաբնակչություն, այդ թվում և «մուհաջիրներ», որոնք գործել են ոչ միայն բացարձակ անպատժելիության ու ամենաթողության մթնոլորտում, այլև հաճախ վերևից հրահանգավորված ու արտոնված են եղել: Այս հանգամանքն ինքնին խոսում է հայության ունեցվածքի, այդ թվում և ազգապատկան հարստության յուրացման ու ոչնչացման դիտավորության մասին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Պատկեր 1. 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ին հրապարակված 25 հոդվածներից կազմված կանոնադրության օսմաներեն բնագրի առաջին և վերջին էջերը: Կրում է «13 սեպտեմբեր 1331 [1915]-ին տրված ժամանակավոր օրենքի գործադրումը հստակեցնող կանոնագիր» խորագիրը:

Միհրան Մինասյանի հավաքածու

ماده : ۲۱ قانون مخصوص ايله اشبو نظامنامه ده تعين ايديلن وظائفك تأمين وتسريع اجراسى ايچون رئيس طرفندن كوستريه چك لزوم اوزرينه قوميسيون معيته حكومتجه مقدار كافى پوليس وزاندارمه ترفيق اولتور .

ماده : ۲۲ قوميسيونلرك معاملاتى حكومت مركزيه نك تحت تفتيش ومراقبه سنده بولديريلير .

ماده : ۲۳ قانون مخصوص ايله نظامنامه ده معين وظائفك قسداً ويا اهمال وتراخى نتيجه سي اوله رق عدم ايفاسندن متولد ضررلردن رئيس واعضا مالا دخی مسئول طوتيلورلر .

ماده : ۲۴ اشبو نظامنامه تاريخ نشرندن معتبردر .

ماده : ۲۵ بو نظامنامه نك اجراى احكامنه داخليه ، عدليه وماليه ناظرلرى مأموردور .

اشبو لايحه نظاميه نك موقع مرعته وضعى ونظامات دولته علاوه سنى اراده ايلدم .

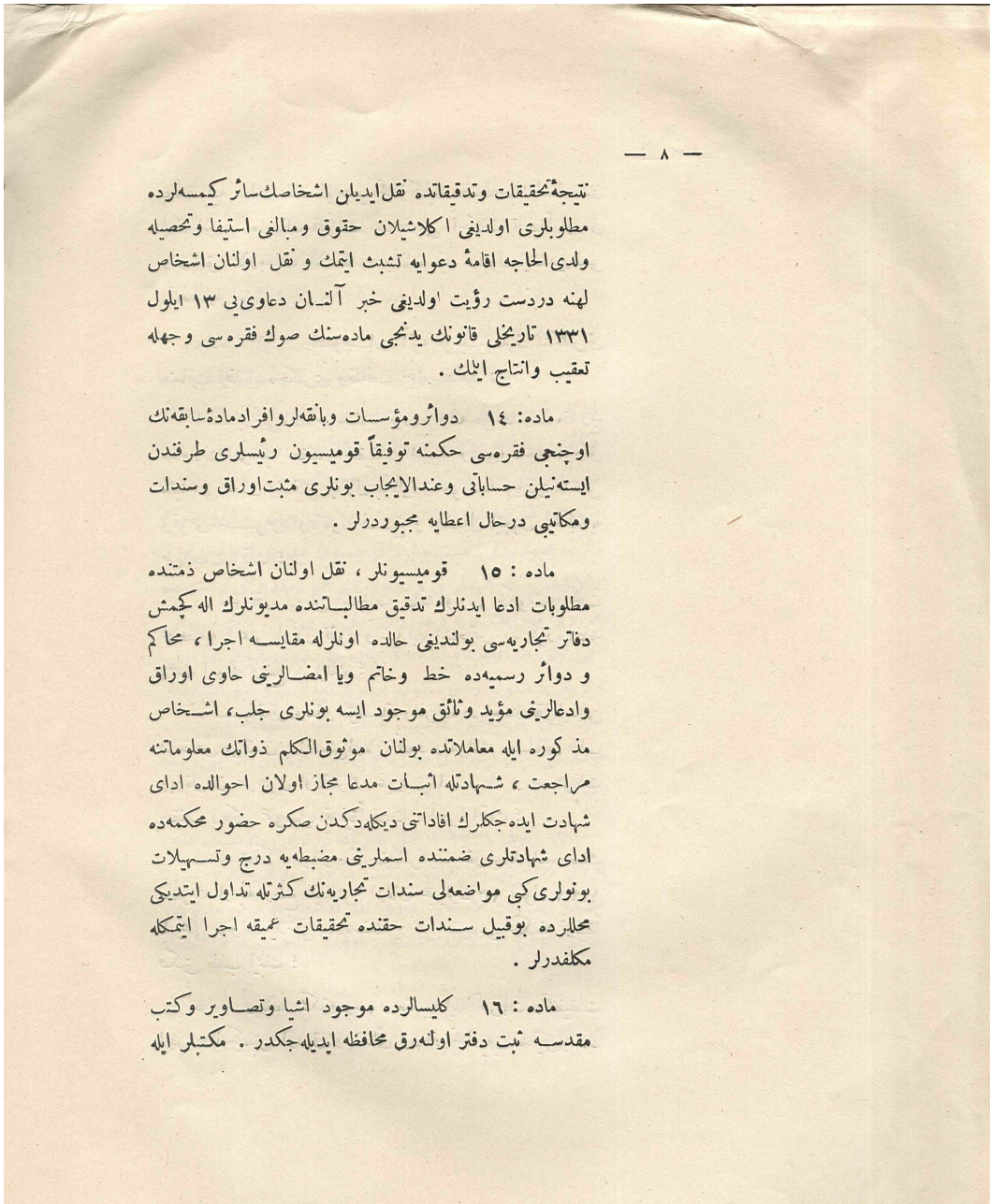
۳۰ ذى الحجه ۱۳۳۳ ۲۶ تشرین اول ۱۳۳۱

مهر رشت

شيخ الاسلام وادفاف هاپون ناظرى صدر اعظم
خبرى محمد سعيد
داخليه ناظرى وماليه ناظر وکيلى حربه ناظرى وبجربه ناظرى وکيلى
طلعت انور
عدليه ناظرى وشورای دولت رئيس وکيلى خارجه ناظرى
ابراهيم خليل
معارف ناظرى وپوسته وتلفراف وتلفون ناظر وکيلى نافع ناظرى
احمد شکرى عباس
تجارت وزراعت ناظرى
احمد نسيمى

Պատկեր 2. 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ի կանոնադրության օմաներեն բնագրի 8 և 9-րդ էջերը և 16-րդ հոդվածը. «եկեղեցիներում գտնվող գույքերը, պատկերները, սուրբ գրքերը պետք է արձանագրվեն տոմարի մեջ և վերցվեն պահպանության ներքո, իսկ դպրոցների, վանքերի և ընդհանրապես դպրոցական պիտույքների ու կահկարասու օգտագործման իրավունքը փոխանցել կրթական տեսչություններին»:

Միհրան Մինասյանի հավաքածու

— ۹ —

مناسبتلرک وبالعموم مکتب لوازمک حق استعماللری معارف
اداره لرینه دور اولتور .

ماده : ۱۷ احصائی معلوم اولیان اموال ائمانی اشیاک
بولندینی کوی ویا محله نامنه قید ایدیه جک وبالاخره حکومت
معرفیه مذکور کوی و محله اهالیسنک اسکان ایدلیکی محله
کوندریه جکدر .

ماده : ۱۸ قومیسینلر اموال منقوله نك بالمزایده
فروختده مناسب اولان زمان و مکانی نظره آلق صورتیه
اموال مذکورده نك ممکن اولدینی مرتبه قیمت حقیقه لریه
صائلسنه غیرت ایده جکلردر .

ماده : ۱۹ قومیسینلرجه طوتیه جق دفاتر حسابیه
بر اساس دفتریله برده اموال متروکه حساب جاری دفاترندن
عبارت اولوب بو ایکی دفترک نمونه لری وصورت استعماللرینی
مین تعریفنامه اشبو نظامنامه یه ربط ایدلشدر . قومیسینلر
لزوم و احتیاج کوره بیله جکلری دفاتر معاونه یه ده استعمال
ایدلر . حساباتک منتظماً و تعریفنامه ده مندرج قواعد دائره سنده
طوتلسنی تأمیناً قومیسینون رئیس قیود دفاتری متدباً تحت
تفتیش و مراقبه ده بولندیره جق و حسابک عدم انتظامندن
تولد ایده بیله جک بالعموم نواقص و سوء استعمالاتک مسؤولیتی
رئسه راجع اوله جقدر .

ماده : ۲۰ قومیسینلرک قانون مخصوص ایله اشبو
نظامنامه احکامی دائره سنده وقوع بوله جق اشعارات و تبلیغاتی
مأمورین عائده سی طرفندن مجبوری ایفادر .

Պատկեր 3. Գույքագրման ձևաթղթի օրինակ յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի գույքի գրանցման համար՝ կցված տեղահանված հայերի «լքյալ» անշարժ գույքի տնօրինման վերաբերյալ 1915 թ. դեկտեմբերի 2(15)-ին ընդունված հավելյալ օրենքին:

Միհրան Մինասյանի հավաքածու

صورت

عمله ویا قریه :
اسم و شهرت :
دوسیه نومروسی :

تاریخ
تاریخ
تاریخ

تاریخ
تاریخ
تاریخ

تاریخ
تاریخ
تاریخ

طالبو : ۳ دیون

مستند اولدینی اوراقک

یکون	منازه	غیرمنازه	تاریختحقق	نومرو	تاریخی	توخی	ایضاحات
۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹

اموال متروک حساب جاری دفتری

متروکات وحاصلات متحققه

اموال غیر منقولہ بدلتی

مستند اولدینی اوراقک

متروکات عمومیہ بکونی	نقود	مودوعات	مطالوبات	منقولہ بدلتی	صاتیلان اموال	خرینہ اوقافہ	خرینہ مالیہ بہ	تاریخ معامله	نومروسی	تاریخی	توخی	ایضاحات
۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴

متروکات وحاصلات محصلیات
اولوی مانده وقرضه امانتہ
تودیع اولان

اموال غیر منقولہ بدلتی

مستند اولدینی اوراقک

متروکات عمومیہ بکونی	نقود	مودوعات	مطالوبات	منقولہ بدلتی	صاتیلان اموال	خرینہ اوقافہ	خرینہ مالیہ بہ	تاریخ معامله	نومروسی	تاریخی	توخی	ایضاحات
۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴

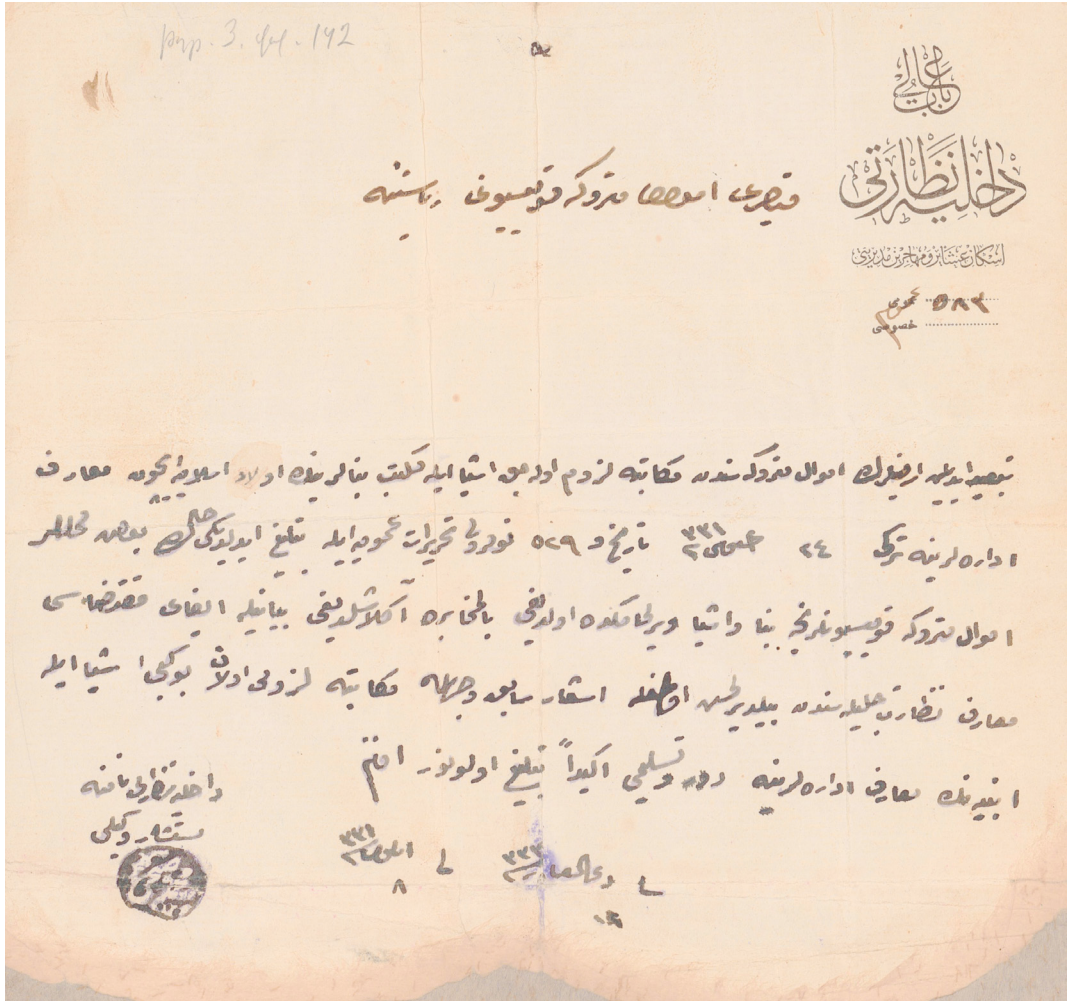
طالبو : ۴ متروک اموال منقولہ ایچون صاف

مستند اولدینی اوراقک

تادیب اولانان مصارف	تاریخ تادیب	نومروسی	تاریخی	توخی	ایضاحات
۱	۲	۳	۴	۵	۶

Պատկեր 5. Ներքին գործերի նախարարության Աշխրթների բնակեցման և մուհաջիրների վարչության՝ Կեսարիայի «լքյալ գույքերի» հանձնաժողովի նախագահությանն ուղղված հրահանգը, 1915 թ. 8 սեպտեմբերի

Մ. Մաշրոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մարենսհարսն, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 29ա, թղթ. 3, վավ. 142:

Պատկեր 5-ի թարգմանությունը.

«Հանուն ամենակարող Աստծո

Բաբը Ալի մուհաջիրների տնօրինություն թիվ ընդհ. 583 մասն. -

Կեսարիայի Լքյալ գույքերի հանձնաժողովի նախագահությանը

Ինչպես 24 օգոստոս [1]331 [1915] թվակիր և թիվ 529 ընդհանուր շրջաբերականով տեղեկացրել էինք, որ հեռացված հայերի լքյալ գույքերից՝ դպրոցներին անհրաժեշտ իրերն ու դպրոցական շենքերը պետք է հանձնել կրթական տեսչություններին իսլամ երեխաների օգտին: Սակայն պատվարժան Կրթության նախարարությունից տեղեկացանք, որ որոշ վայրերում Լքյալ գույքերի հանձնաժողովները չեն հանձնել շենքերն ու գույքերը: Հետևաբար, վերստին տեղեկացնում ենք նշվածի համաձայն դպրոցներին [իսլամական] անհրաժեշտ նմանատիպ գույքերն ու շենքերը կրթական տեսչություններին հանձնելու մասին, էֆենդիս:

19 Zilkade [1]333

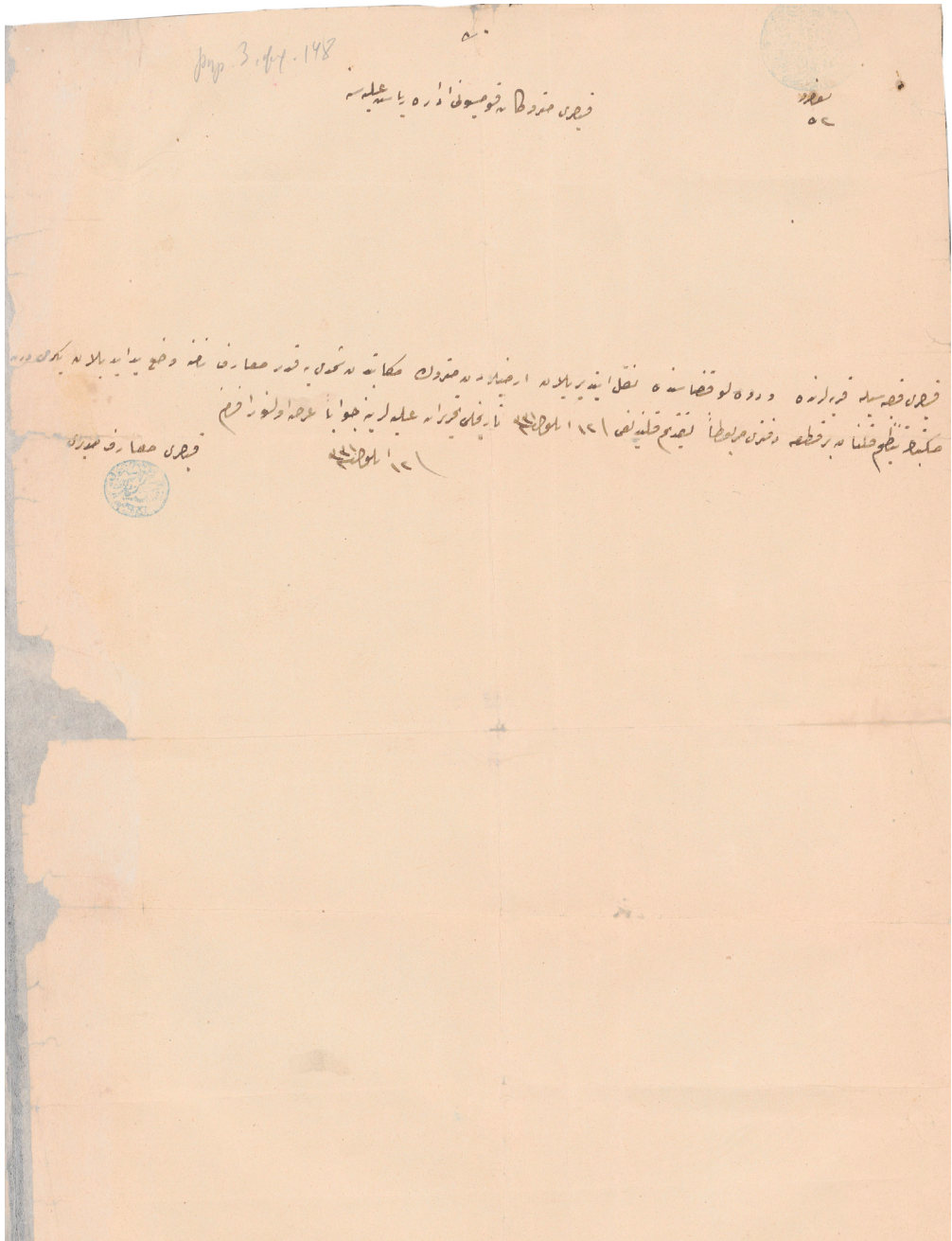
8 սեպտեմբեր [1]331

Ներքին գործերի նախարարության
փոխխորհրդական Մեհմեդ Սուրհի»¹¹⁰:

110 Օսմաներեն բնագրից թարգմանությունը՝ բանասեր, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտաշխատող Միհրան Մինասյանի:

Պատկեր 6. Կեսարիայի կրթական տեսուչի՝ Կեսարիայի «լքյալ գույքերի» հանձնաժողովի նախագահությանն ուղղված պատասխան-գրությունը՝ կից ուղարկված բռնագրավված 24 դպրոցների ցանկով, 1915 թ. սեպտեմբերի 12

Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մարենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 29ա, թղթ. 3, վավ. 148:

[illegible]

Պատկեր 6-ի թարգմանությունը

Հանուն ամենակարող Աստծո
Կեսարիայի կրթական տեսչություն
թիվ 52 (կնիք)

Կեսարիայի Լքյալ գույքերի հանձնաժողովի պատվարժան նախագահություն

Կեսարիա գավառից, [շրջակա] գյուղերից և Դնելուի գավառակից տեղափոխված հայերի լքյալ վարժարաններից ցարդ գրավված քսանչորս դպրոցների մեկ կտոր ցանկը կից ուղարկում ենք Ձեզ՝ ի պատասխան 12 սեպտեմբեր [1]331 [1915] թվակիր Ձեր գրության, էֆենդիս:

12 սեպտեմբեր [1]331
Կեսարիայի կրթական տեսուչ
Մեհմեդ Թ-նֆիզ¹¹¹

Սանջակի կենտրոն Կեսարիայից, գյուղերից և Դնելուի գավառակից այլ վայրեր տեղափոխված հայերի լքյալ դպրոցների՝ Կրթական տեսչության համար գրավված 24 դպրոցների ցանկը

12 սեպտեմբեր [1]331

Սանջակ (գավառ)	կազա (գավառակ)	նահիյե (գյուղախումբ)	գյուղ	թաղ	թիվ	ծանոթություններ
Կեսարիա	Կեսարիա	-	-	Բահչե բաշը	1	Ընդունված է որպես վարժա- պետանոց
=	=	-	-	Գեչիգափու	1	
=	=	-	-	Ջաֆեր բեյ	1	Ընդունված է «Դար Ալ-Ադաբ» նախակրթա- րանի կողմից

111 Օսմաներեն բնագրից թարգմանությունը՝ Միհրան Մինասյանի:

Սանջակ (գավառ)	Կազա (գավառակ)	Նահիյե (գյուղախումբ)	գյուղ	թաղ	թիվ	ծանոթություններ
=	=	-	-	Սինանօյու	1	տուն լինելով՝ տրվել է որբա- նոցի
=	=	-	Կերմիր	-	1	
=	=	Թալաս	Թավլուսուն	-	1	
=	=	Էֆքերե	Էֆքերե	-	1	
=	Դնելու	-	Էվերեկ	-	2	
=	=	-	Ֆենեսե	-	2	
=	=	Թոմարգա	Թոմարգա	-	2	
=	=	-	Չոմախլու	-	2	
=	=	-	Իսջեսու	-	1	
=	=	-	Ջյուջյուն	-	1	
=	=	-	Սեդյութլու	-	1	
=	=	-	Յադթը	-	1	
=	=	-	Քազլը Գեոմեթի	-	1	
=	=	-	Յենիջե	-	1	
=	=	-	Թաշխան	-	1	
=	=	-	Սազագ	-	1	
=	=	-	Գարաջա վերան	-	1	
				Ընդհանուր գումար	24	

YOUNG TURK'S POLICY OF APPROPRIATION AND DESTRUCTION OF THE ARMENIAN CULTURAL VALUES (1915-1918)

Seda Parsamyan

SUMMARY

The article presents the Young Turks' policy of appropriation and destruction of the Armenian cultural values during 1915-1918 as part of a genocidal program with the following observations:

1. The paper shows the development of mechanisms for the further appropriation of the Armenian estate before the Genocide by the government. The Young Turks' consistent policy of recognizing the Armenian church property as unclaimed/without legal heir is considered to be an example of such a deliberate step.
2. The paper presents the decisions of the government aimed at confiscation of the Armenians' private and national property during the genocide, and their consistent application.
3. The paper discusses the issue of the involvement of masses and their role in the appropriation and confiscation of the Armenian cultural values.

Keywords: cultural value, national property, Young Turks government, governmental decisions, destruction, confiscation, appropriation, state policy, genocide, intent.

МЛАДОТУРЕЦКАЯ ПОЛИТИКА ПРИСВОЕНИЯ И УНИЧТОЖЕНИЯ АРМЯНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ (1915-1918 гг.)

Седя Парсамян

РЕЗЮМЕ

В статье представлена политика присвоения и уничтожения армянских культурных ценностей в 1915-1918 гг., как составная часть младотурецкой геноцидальной программы, с помощью следующих наблюдений:

1. До геноцида правительство разработало механизм для дальнейшего присвоения армянского национального имущества. Таким преднамеренным шагом являлась, например, последовательная политика младотурок, направленная на признание отсутствия наследников имущества Армянской церкви.
2. Правительственные решения, направленные на конфискацию личного и национального имущества армян в период геноцида, и их последовательное применение.
3. Участие и функции широких слоев турецкого общества в присвоении и уничтожении армянских культурных ценностей.

Ключевые слова: культурная ценность, национальное имущество, младотурецкое правительство, правительственные решения, уничтожение, конфискация, присвоение, государственная политика, геноцид, преднамеренность.